

DR. KALLÓS SIGMUND

**ZSIDÓHITŰEK
A HONSZERZŐ
MAGYAROK KÖZÖTT**

Előzetes részlet szerzőnek „A magyar honfoglalás
története helyneveinkben” című művéből.

KÉT TÉRKÉPPEL

A SZERZŐ KIADÁSA
BUDAPEST, 1938.

Kellner Albert könyvnyomdája, Budapest, VI., Hajós-utca 27.

A lezajlott igen magas színvonalú képviselőházi viták során Milotay István meg akarta *szüntetni* azt a legendát, hogy a magyarok között „zsidók is jöttek be az országba”. A legenda azok közé az igen tiszteletreméltó műfajok közé tartozik, melyeket megszüntetni hatalmi, szóval nem lehet. De amit Milotay meg akar szüntetni, az nem is legenda, hanem tudományos hypothezis; egy föltevés, mely igen régen kísért a magyar tudományos életben, és melynek *valószínűsége* mellett igen nyomós érvek szólnak, de eddig *bizonyítani* nem lehetett. A vonatkozó érveket két idevágó és kiadásra készen álló művemben még csak fel sem vettem; annyira mellékesnek találtam a kérdést, a bennük megoldásra váró egyéb igen-igen fontos ősprblémákhoz viszonyítva. E két művem közül az egyiknek ez lesz a címe: *Magyar Mitológia*; a másiké pedig: *A magyar honfoglalás története helyneveinkben*. Ha Milotay az efféle problémákról többet tudna, mint más, akkor jobban lehetne méltatni legendák megszüntetésére, sőt ilyenek teremtésére való ambícióját, Amíg egyéb fontos hivatása miatt azonban ősprblémák tanulmányozására idejét nem fordíthatja, addig beavatkozása eredménnyel nem kecsegtet.

Hogy a kérdés mért maradt eddig csaknem megközelíthetetlen, annak oka az, hogy a kb. 30 éve megindult és legutóbb a magyar *honfoglalás* presztízisének szempontjából is égetően szükségessé vált helynévkutatásunk nem a kívánt irányokba terelődött, sok meddő személyeskedésre is adott okot, és végül is, mintha holtpontra jutott volna. Innen van például az is, hogy a kabarokról való tudásunk, kiknek köztudomás szerint rendkívül fontos szerepük volt a magyar honfoglalásban, még mindi«' azon a ponton van, mint száz évvel ezelőtt, E tudásunk pedig eddig nem volt sokkal több a semminél. A fentemlített hypothezis szintén a *kabar* kérdései kapcsolatos, és eredete röviden az, hogy a magyarok és a kabarok is egy volgai népnek: a kazároknak hatalmi szférája alatt élvén, a magyarok számára ez a nyűgös együttlét tarthatatlanná lett, habár a kötelék, mely őket a kabarokhoz fűzte, nyilván sokkal lazább s aránylag tűrhetőbb volt. mint a kabarokra nehezedett bilincsek. Szabadságuk visszanyerése céljából talán egyéb kísérletek után a magyarok végül is arra határozták el magukat, hogy lakóhelyüket elhagyva felkerekednek és a kazároktól távol eső hazában telepednek meg. A jelek arra vallanak, hogy a kazárok akkortájt mindjobban *gyengülő* hatalmukat féltve, ezt az elszakadást nem tudták meggátolni; de a magyarokkal az eltávozás után is tűrhető viszonyt szerettek volna fentartani.

remélve, hogy alkalmasabb pillanatban hatalmi befolyásukat népünk-re sikerül majd újból kiterjeszteni.

Adataim a maguk helyén világosan azt fogják majd bizonyítani, hogy Konstantinos téved, mikor a kabarokat a kazárokkal egy nemzet tagjainak tünteti fel. Ez a tévedés onnan ered, hogy a kor történetírói az egy szoros hatalmi körbe tartozó, bár más etnikájú népeket gyakran az uralkodó törzs nevével jelölték *meg*, még hogyha az elnyomott törzs egyébként gyűlölettel viseltetett is a név iránt.* Kabarjaink a magyar példán buzdulva, és látva az elnyomóknak ez esetben tanúsított feltűnő gyengeségét és a megtorlástól való tartózkodásukat; úgy érezték, hogy az ő szabadságuknak is ütött» az órája. így valószínűleg szintén el akartak költözni máshová, vagy talán régi jó viszonyuknál fogva éppen a magyarokhoz kívántak csatlakozni. A megmozdulásnak azonban a még mindig jól felfegyverzett elnyomók utát állották; és a kabaroknak emiatt kitört lázadását vérbefojtották. Egy igen jelentékeny néptöredék azonban, melyet Konstantinos esászá. a magyarság törzse melletti a nyolcadiknak említ, de amely valószínűleg a honfoglalóknak csaknem egyharmadát tette, ki tudott szabadulni a kelepcéből, és tényleg az akkor elvonuló magyarsághoz csatlakozott. E *töredéket* nevezi *Konstantinos kabaroknak*. Reájuk mindjárt vissza kell térnem. Most a kazárok vallásáról kell néhány szót mondanom. Ha a kazárok törökök voltak, amit legutóbb Basehmakoff (Mercure de France 1932.) kétségbevitte, de ami mégis több mint valószínű, akkor vallásuk *eredetileg* sámánizmus volt, és bizonyosan nem különbözött a *mai volgai* típusú sámánizmustól, mélynek a magyar ősvallással közös néhány oly egyezését tudom kimutatni, mintha a magyarság nem 15-16 századdal ezelőtt szakadt volna el e népektől, hanem tegnap. A nagyhatalmú és az akkori műveltségnek sok ékességével felruházott kazár nép, de különösen fejedelme és a vezető rétegek már régen restelték a hit terén való elmaradottságukat, különösen, mert a hozzájuk vetődött különféle hittérítők már a nép között is sok hívőre akadtak. A vezetők azonban az izlámtól, az akkortájt veszélyesen előretörő arab fegyverek hódításai miatt idegenkedtek, a keleti kereszténységtől pedig a görög befolyás miatt. Így az egyistenhívő vallások között rá voltak szorulva a zsidóságra, melynek térítő szándékai nem voltak ugyan annyira élénkek, de ekkortájt és az éT-uhí száz;' dókban még Előázsiában sőt a Volga mentén is jelentős művelő-K-si folyamatoknak volt megindítója. A zsidó vallást a kazár nép fejedelmi családja fogadta el és avval együtt a vezető réteget. A nép zöme részben már másvallású volt, részben pedig samán-hitű maradt. Sem az előkelők, sem a népi rétegek nem igen vették szigorúan „az egyistenhívő vallásoknak sem *dogmáit*, sem szertartásait: legfeljebb a külsőségekhez ragaszkodtak, mint amilyen a zsidó hit esetében a szakáll nyírásának, illetőleg a borotválkozásnak tilalma. A dolgot

*Ilyen tévedések ma is előfordulnak: az osztrák-magyar monarchia népeit külföldön csaknem következetesen *osztrákoknak* mondták; a magyart is köztük.

úgy kell elképzelni, vagy még sokkal egyszerűbbnek, mint akár a mai volgai tatár, akár némely más ázsiai (nomád) törökségnek mohamedán vallási gyakorlatát.

Mindebből látnivaló, hogy az egyistenhívő vallás felvétele a kazárok előkelőinél, kezdetben legalább nem volt érzés, meggyőződés, vagy lelki szükséglet dolga; hanem olyan filozófiai áramlat-féle és főleg divat.

Lehetetlen, hogy az előkelőbb magyarok között, sőt a népben is ennek a divatnak ne akadt volna egy-egy külön követője; már a politikai köteléknél fogva is. És csak azért nem lehet feltételezni sem, hogy ezek nagy számban lettek volna, mert mint mondtam, a kötelék laza volt, és a nép távol esett a kazár birodalom közép-pontjától.

Máskép a kabaroknál. Itt a politikai kapcsolat is szorosabb és az érintkezés is gyakoribb, közvetlenebb volt. A magyar térítés esetében a XI. század során, mivel több-keveseb *erőszakkal* történt, és az *egész nemzetre* kiterjedt: a sámánok (és ésszen az áldozó pap fejedelmek: a táltosok), de főleg ezeknek nagy személyes érdekköre, aránylag nagy ellentállást fejtettek ki. A *sporadikus divatszerű* zsiduzás ellenben a kabar népnek sámán valású részét nem sértette és nem is aggasztotta. Valószínűleg közömbös, türelmes szemlélője maradt a fellépő egyéb egyistenhívő vallásoknak is, Hasonló volt az eset, mint még a magyar X. század folyamán, mikoris a kereszténység; bár nem lépett fel nyilvánosan, a benszülőttek által már óriási hatást gyakorolt a primitív lelkekre. Még hozzá kell tennem, hogy a kabarok között ép oly kevésbé, mint a magyarságban, valami nagyszámú *elit-réteget* nem szabad elképzelnünk. Még a *sámánok* is, bár gyakran nagy volt a vallási tekintélyük, legfeljebb ha primi inter pares szereppel bírtak. Ha a magyar honfoglalók között zsidó elemekre fogunk bukkanni, ezeket nem kereshetjük holmi kabar „*előkelőségek*” között, hanem legalább a honfoglalás pillanatában, már csak a népnél.

Itt egy pár szóval meg kell emlékezmem a magyar és vele együtt persze a kabar honfoglaló telepedés módjáról. Az eddigi felfogás-kizárólag az volt, hogy a magyarság *törzsenként* telepedett, és a kabarok is ennél fogva alkalmasint külön. Ezen az alapon Hunfalvy, Pauler, Sebestyén, és legutóbb Németh Gyula is — nyomós bizonyíték nélkül —, inkább ötletszerűen, és főleg úgy, hogy a *helyneveket figyelmen kívül hagyták*, amellet kardoskodtak, hogy a kabarok utódai a székelyek. A helynevek némán is sokat beszédhetnek, és közülük itt mindjárt meg fogjuk szólaltani a *székelyekéit* is, annak igazolásául, hogy kabarok telepedtek ugyan székely földön is, de csak ugyanolyan arányban, mint a Kárpátokon belüli ország többi részein, vagyis, hogy „a székelyek” nem azonosak „a kabarok”-kal”. A nyugati (udvarhelyi és marosszéki) székelyekről *Regősdalaink rejtélye* című tanulmány sorozatomban kimutattam, hogy ezek Szent István térítésével és a habozók elleni szigorú, rendelkezésekkel elégedetlen dunántúli atyafiságok kötelékeiből szöktek Erdélybe: ottani faj és hittestvéreikhez.*

* *Különlenyomatok Stemmernél, Gróf Tisza István út.*

E sorozat 3. és 4. részében a *Gyulákkal* foglalkoztam, és ékes beszédű helynevekkel igazoltam, hogy Konstantinos és Ibn Roszteh rosszul voltak értesülve e fogalomról (bírák, hadvezérek). Sőt lehet, hogy a megtévesztés a magyarok részéről szándékos is volt, azért, hogy a külpolitikai tényezők figyelmét a gyulák nemzetbontó jelenségétől eltereljék. A gyulák, mint a magyar nemzetségek áldozópapjai a vallás erejénél fogva a nemzetségek közt ki királyi méltóságot töltöttek be, és Árpád halála után ezeknek elfajzott hatalma a nemzetet csakhamar felbomlással és megsemmisüléssel fenyegette. E gyulák ellen vált elsőrangú szükséggé már Géza korában a magyar hittérítés, mert ép az ősi vallás alkonyával a gyulák kezéből egyszerre kiesett már-már végzetessé vált hatalmuk.

Hogy helyneveink milyen csalhatatlan tanulsággal szolgálhatnak,, arra példakép éppen a gyula-féléket idézem. Alig hogy értekezésem a Vasi Szemlében befejeződött, tehát már a következő számban (1937.), dr. Bencze József ugyancsak a Vasi Szemlében egy orvostnográfiai tanulmány során közölt egy sárvárvidéki ráolvasást, mely a gyula-féle helynevekből merített érveimet igazolta.

Gyulavégen áll a, szenthely
Táltos lova már ott várgya
Mepörzsülget majd a gyula.

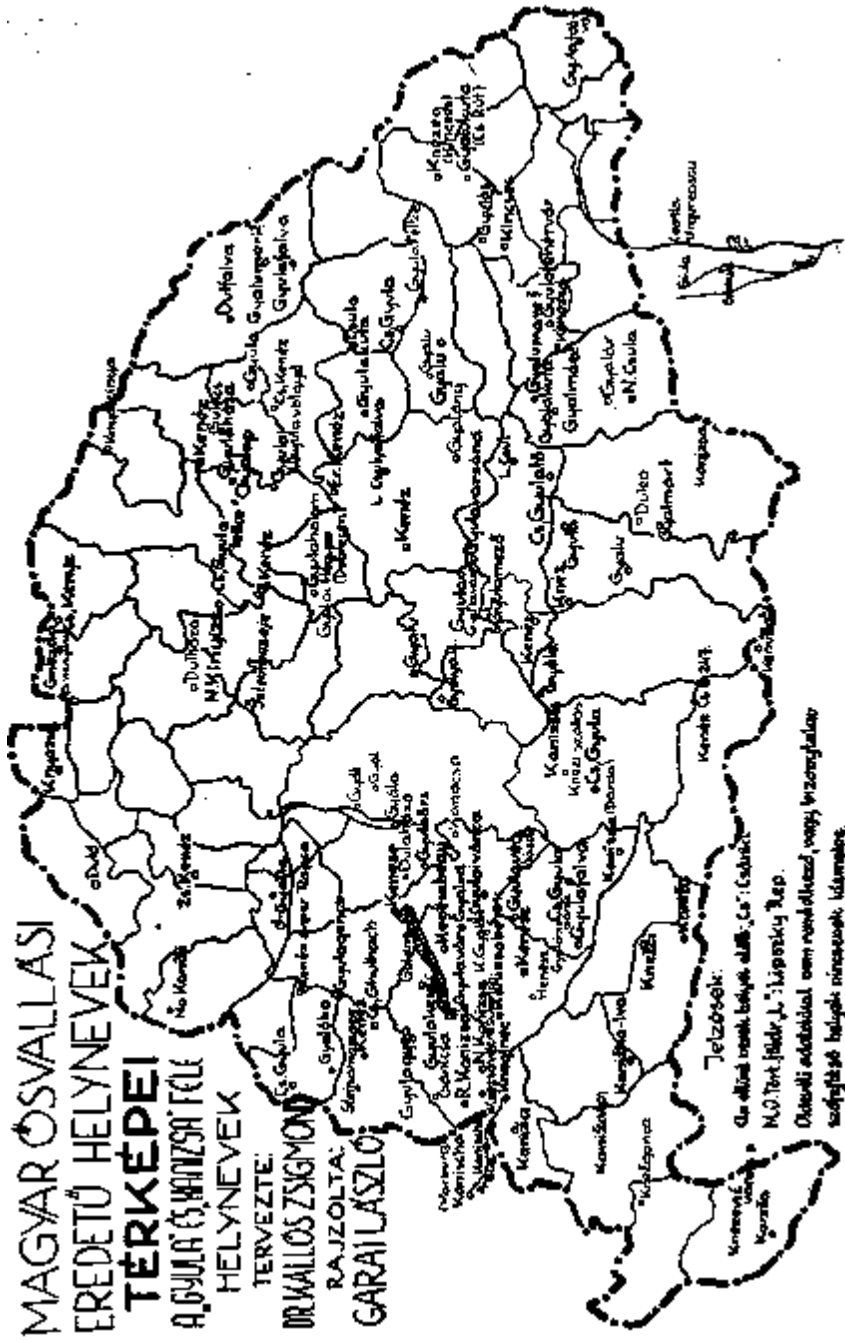
Benczének ebből, és *egyéb* hasonló fontosságú ráolvasásaiból ki-
tűnik, hogy a gyulák, más néven táltosok, a nemzetségek áldozó-
fejedelmei voltak. A gyula-féléknek ide is mellékelte térképéből egy-
úttal az is kiviláglik, hogy a honfoglalás alkalmával a magyar
törzsek *nem együtt* települtek, továbbá, hogy politikai szerepüket
az apró nemzetségek foglalták el. Sőt ki fog derülni az is, hogy még
a nemzetségek is csak szét darabolva, a legnagyobb összevissza-
ságban kerültek ki a honalapítás nagy nemzeti eseményéből, és így
a legnagyobb települési egységek az atyafiságok voltak, sőt gyakran
már csak az atyafiságaiktól is elszakadt, eltévedt „gyülevesz” tö-
megek kerültek a falvakba. A nemzetségekként különböző szertartású
tömegek azonban a vallás átütő erejénél fogva a szétszórtságban is
egymásra leltek, és a nemzetségi ünnepek alkalmával mégis talál-
koztak a *gyulák székhelyein*, úgy, hogy ezek politikai hatalma a
kusza telepedés ellenére is, újra érvényhez jutott. Az, hogy még a
gyulák is csak *méltóságukkal*, és nem egyéni neveikkel kerültek e
helynevekbe, legjobban bizonyítja a mai helynévkutatásnak egy
másik alapos tévedését, t. i. azt, mintha az östelepedési helyek nevei
személynévi eredetűek volnának.

Adataim arra vallanak, hogy az östelepedési helynevek *sok ezre*
ősvallási eredetű, és haj általuk meg tudom állapítani még a feni
említett *nemzetségek* jó részének elnevezéseit is, e nemzetségek
maguk is bizonyos tekintetben azért kerültek az elnevezésbe, mert
ezzel is a szertartások különbözőségét igyekeztek megjelölni a
névadók. A magyar helynevekben való átlagos tájékozódáshoz semmi
különös előismeret nem lesz szükséges. Amennyi ebből a megértéshez-
e rövid kereten belül elég, az egy pár rövid szóban is elfér. Leg-

MAGYAR ŐSVALLASI EREDETŰ HELYNEVEK TÉRKÉPEI

A. GYULA ÉS HANZSÁK TELLE
HELYNEVEK
TERVEZTE:

DR. MÁTYÁS ZSIGMOND
RAJZOLTA:
GÁRAI LÁSZLÓ

Teljesnek:
 Cs. Állami nyelvtud. biz. elnöke: Cs. Szabó
 M. O. T. H. elnöke: J. László
 Oktatási és Kulturális Minisztérium, 1933. évi kiadás
 Budapesti Könyvkiadó Vállalat

pregnansabban Szombathely német nevében találjuk összefoglalva az idevágó tanulságokat: *Stein am Anger: Kő*, mégpedig „istenkő, az áldozati szertartásnak rendszerint körülkerített mezején”. A magyar ősvallási eredetű helynevekben ennek a „kő” szónak van igen fontos szerepe, és a fenti „Anger”-t illetőleg a (körülkerített) áldozati mezőt jelentő *or, ar*, szónak. Ez utóbbi egyúttal töve a továbbképzett *oros, orvos* medicus-nak, mely szó jelentette az áldozati hely körül forgoló sámany, az álomlátó jóst, kinek legfőbb hivatása a szellemek és füvek útján való orvoslás volt: *medicine-man*. Persze a magyar helynévolvasásnak száz meg száz csínja-bínja van, én itt csak a legfontosabbakat sorolom fel, mint pl. azt, hogy a folyónak: *jó*, a folyó torkolatának: *fő*, eredetének: *tő*, szintén igen fontos, szerep jut e nevekben, mert víz, folyó, vagy szükség esetén állóvíz nélkül volgai típusú sámán áldozóhelyet el sem szabad képzelni, és ennek lehetőleg *kútnak, forrásvíznek* kellett lennie; vagy pedig szintén *elágazó: foknak, tőnek, szigetalakulásnak*. Azt már említettem, hogy a nemzetség nevével is sokszor eldicsekedtek ezek a hamar összevonódott összetételek, és sok egyéb közt, persze ritkábban, azt is szívesen regélték, hogy az általuk jelölt helyek áldozatai nem kicsiny méretűek voltak, hanem olyan fontosak, hogy az istennel közös lakomára az istennek különösen kegyes és azért minden csodatételre képes „ló” került a táltos bárdja alá. Csaknem hivalkodás oka volt az, ha a sámáni szerepet nem férfi, hanem egy annál is sokszor érdekesebb „leány” töltötte be; és külön fontos csoportot alkotnak a számnévi összetételű helynevek: *sok, bő, több*, és majdnem valamennyi alapszám tízig, melyek *pontosan*, vagy *naiv büszkeséggel beszámoltak arról*, hogy hány (sokszor különböző) szertartású atyafiság tömörült össze egy helyen, vagy arról, hogy milyen az áldozati helyek száma; mert egy-egy falu körül sok volt ezekből, gyakran minden szellemnek vagy minden atyafiságnak külön helyen, szóval: „sok”. Ha valaki még egy érdekes részletre volna kíváncsi. annak legszívesebben azokat a példákat adnám ízelítőül, amelyekben az atyafiságok *külön törzsű* volta miatt a *különböző* szertartások egy régi szóval vannak megjelölve: *Monno*: mindakettő. Ilyenek a Monor-féle helyek: *Monno-or*: Zauberstätte beider (zweier) Stämme oder Sippen (mit vrschiedenen Kulden). Csak a legislegfontosabbakat soroltam fel, és azért óvakodtam példákkal is fárasztani az olvasót, mert a mindjárt említendő *kabar* törzsű helynevekben mindegyikre találhat megfelelőket.

Ezek magukban is, remélem úgy fognak hatni a reájuk szomjazókra, mintha *ezer éves zamatú* tokajival kínálnám őket: de a jellemző példákat most nem azért hozom eléjük, hanem mert a címben foglalt tétel méltánylásához általuk könnyebben tudunk eljutni. Alább mégegyszer hangsúlyozni fogom, hogy a török eredetű kabarok telepedéseinek nevei csak kis részben lesznek *török* alakúak, mert ők ide már teljes *magyar* tudással jöttek; de ha tudtak is' még törökül, a telepük nevei legtöbbször nem tőlük, hanem a vegyesen velük együtt települt magyar szomszédoktól eredtek; legtöbbször a környezet lévén a névadó.

Rátérvén most a „*kabar*” helynevekre, ideje megtudnunk, hogy Konstantinos, akitől e szót ismerjük, éresülését valami tudakos (leginkább zsidóhitű) embertől kaphatta (társ? hitehagyott?). A magyar nép azonban hősi társait a hódításban, csak azon a néven ismerte, amelyen a világtörténelemben is szerepeltek: a *kabarovok voltak*. Az *uzoknak* a magyar honfoglalásban való részvétele, nemcsak helyneveinkből, és különösen *helynévösszetételeknek* félreérthetetlen természetéből fog kitűnni, hanem adódik az eddig meg nem értett Csaba-mondából is. E mondának tanulságairól külön könyvben fogok beszámolni; de annyit már a regősdalokról szóló tanulmányaimban is megírtam róla, hogy a mondának Anonymus által közölt változatában akadunk rá legjobban valódi értelmére, t. i. arra, hogy *egy töről Szakadt a regősdalokkal*, vagyis hogy annak is magva nem más, mint a Szent István térítése elől Erdélybe szökött atyai'iságok panasza elszakadásuk miatt, és hazavagyódásuk. A monda azonban, bár csak igen lazán, később összevegyült a honfoglalás emlékeivel is, és úgy látszik ugyanakkor bővült a már Magyarországon támadt avval a hiedelemmel, hogy a magyarok itt *hím* örökségüket foglalták vissza. De azt, hogy a székelyek volnának a szorosabb hún-utódok, a Dunántúlról való elszakadásuk történetének egyszerű *analógiájára*, tehát a fentemlített *szökésnek* az elemeivel színezte ki a népmonda. A *honfoglalásról* szóló népmondai elem a Csaba legendában a *Bendegúz* névben nyilvánul. Mikor a monda Csabája visszakérül a keleten maradt hunokhoz, tehát a magyar nép vélt őseihez, akkor még életben találja nagyapját: *Bendeguzt*. Ebben a mondai névben a magyar nép szeretetét és háláját akarta kifejezni azok iránt, kik tőle idegen etnikum létükre, megosztottá!:: vele a honszerzésnek kockázatos és veszélyes fíradalmait, s akikkel immár másodszor testvériesen meg is osztotta a földet, az ott ejtett szolgálkat és az ország minden javát. A szerető elismerés úgy nyilvánul, hogy a monda közös őst keresett magának és a vendégül fogadott *uz* népnek; és ezt naiv névadással Attila atyjában leli meg: *Vendég uz*. Ez a formája a szónak tükröződik a Pozsonyi krónika írásmódjában, *Vendeguz*, mely nem szlávossá ejtése a mondai hős nevének, mint Domanovszki gondolja, hanem eredeti alakja a később eltorzult *Bendegúz* szónak. A „Vendég” szónak *magyar* (és nem mint edig hitték, idegen) eredetét kimutattam (Nyr 62) egy vallási kapcsolatú tájszólásból: MTSz. *Vendég*: „halotf: „Megyek meg nézni a *vendéget*, a fiamnak a keresztanyja volt”. (Bereg megye, Szernye; Forgón Pál). A szónak eredeti alakját: „*fővendék*” (a fenti esetben mintegy „hazajáró” halott) háromszor tudtam kimutatni *vendég* értelemmel.

Λ töredék népet, melyet az elnyomástól való szökésében a magyar nép *jövendéknek* ismert, és *melyet szeretettel vendégül* fogadott, láttuk, a maga eredeti nevéen ismerte és nevezte mindig: tehát *uzriak*. Az uzokról pedig történeti kútfők azt vallják, hogy a magyarok *első* vándorlásával kb. egy időben tömörültek népszövetségbe a kazárokkal, csak a jelzett megalázó viszonyt nem említik, és nem tudják azt az eseményt sem, melyről Konstantinos a nép, nevének említése

nélkül értesít. Ha ezek az uzok valóban egyazonosak lettek volna a kazárokkal, mint Konstantinos állítja és a megalázó függés esete nem állott volna fenn, akkor ugyan mi készíthette volna őket lázadásra az uralom ellen? A magyarok és uzok között a szeretet nem volt egyoldalú, hanem kölcsönös. A kabarok úgy hálálták meg honszerző társaik vendégbarátságát, hogy a magyarokkal egyaránt vitéz, harcos nép létükre, a honfoglalás munkájának oroszán-részét szívesen magukra vállalták; nem a keleten egyébként érvényes szokás miatt, tehát nem a vendégnépre szerződésileg reárártott élharcos kötelezettség okából, hanem *hálából* a testvér nép iránt. A bíborban született császár szavaival: „Mivel ők a háborúban a nyolc törzs közül a legbátrabbaknak mutatkoztak, őket választották, hogy a háborúban előljárjanak a törzsek közül.” Alább látni fogjuk, hogy nem is *bátrabbak* voltak, hanem *desperado-sorsuk* miatti garázdábbak. El lehetünk készülve arra, hogy a példaként felsorolandó helynevekben nem mindig fogjuk az „uz” népvét eredeti magánhangzójával láthatni, hanem majd o-vaf, majd pedig α -val. Ez a fokozatos nyíltabbá válás: *u, o, a*, egyik legfontosabb hangtörvénye nyelvünknek. Ugyanaz történt az or-féle helynevekkel, mint ahogy az *Urud: Orod: Arad* esete példázza; sőt a mellékelt Gyula-félék térképén is a régiség o-s formái és a mai helységnévtárak *nyíltabb* ejtésű alakjai is szemlélhetek: *Gyalu- Gyalaknta*.

Legszembetűnőbb az *uz* névnek jelenléte „*Oszlár*”-féle helynevekben, mert a népnévén kívül török *többes képző* is utal arra, hogy e helyen *uzok* laktak. A képzőt már mások is észrevették és irodai Julinkban egy-két szóval utalás történt arra, hogy e helyeken valóban *uzok* lakhattak. Sőt, Karácsonyi és Németh Gyula néhány más *lar* végű helynevet is felsoroltak, és ezeknek is elismerték török voltát. De *miféle* korbelti törökséget láttak a kutatók e helynevekben? Tagányi 1914-ben (M. Ny. 12 k.) „Gyepű és gyepűelve” c. értekezése kapcsán megjegyzi, hogy az *Uzfalva, Uzd* és *Ozd-léle* helynevek *kun* nemzetségűek. Karácsonyi 1921-ben (M. Ny. 17;211) már észreveszi ugyan a török *lar* többesképzővel alkotott helyneveket is, és jól látja, hogy e neveknek egy részé „nem származhatik” a kunoktól, mert a kunok beköltözése előtt *már régen megvoltak*”. Ebből azonban mégis arra a helytelen eredményre jut, hogy keletkezésüknel, (a 6 *Oszlár*t is ideszámítva) „csakis a besenyőkre gondolhatunk.” Pais Dezső 1927-ben csak annyit mond M. Ny. 23:580), hogy az *Uzonka* név a török *uz* népnév származéka. Az efféle nevek behatóbb vizsgálatába u. l. Gomboczra való tekintettel nem bocsájtkozott. aki ugyancsak 1927-ben (Osseten-Spuren in Ungarn; Streitberg-Festgabe 105-110 l.) elveti azt a keveset is, ami eddig e nevek megfejtése irányában történt, és ahhoz a meglepő következtetéshez jut, hogy egyes „*alán*” nemzetiségek vagy családok már igen korán *eltörökösödtek*; legalább erre mutatnak — úgymond — a következő török (besenyő-kun) magyar helynevek: *Eszlár, Oszlár stb*”. Továbbá: „Az *Oszlár-féle* helynevek tehát azt jelentik: Alánok lakhelye a török osset jelentésű *As* szóból)” Csupán a temesmegyei *Ozlár-Uzlar* névre engedi meg ezt a jelentést: Sitz der Oghuzen. Gombocznak a magyarországi török személynevekhez sok elfogadható megállapítása

akadt, a helyneveket, illetőleg azonban, melyekkel aránylag keveset is foglalkozott, nem volt szerencsés érzéke. Mégis az ő példaadására nőtt nagyra az a felfogás, hogy megfejtelten helyneveinkhez magyarázatokért török személynevekhez kell fordulnunk. Mintha bizony nem magyarok telepedtek volna a Kárpátoktól övezett földre, hanem törökök! Legszerencsétlenebb gondolata az volt, mikor az *Örs* és *Örkény* helynevekhez, és az *Örosur* személynévhez is török megfejtéseket adott, és nem vette észre, hogy *Örs*, *örös*, *Ors*, *Gros* (sőt *Orvos*, *örvös*)-*félék* és hasonlók nemcsak régi helyneveink között vannak igen nagy számmal, hanem még dülőneveinkben is igen gyakoriak; vagyis, hogy kutatásaiban ő sem vette figyelembe a magyar helyneveknek azt a feltűnő törvényét, hogy nemcsak meg-yénként, hanem járasonként, sőt még dülőnevekben is vaskövetkezetességgel folyton visszatérnek az azonos nevek. Az *Oros*, *örös-üüiek* valamennyi őstelepedési helyneveink között a legjellemzőbbek. Ezekon kívül már csak Németh Gyula foglalkozott, a -lar-végű török nevekkal 1931-ben (M. Ny. 27:147 Maklár), aki az *Oszlár*-iérekre nézve Gombocz fenti véleményét fogadja el.

Valamennyi *Oszlár*-iére helynév igenis „uz”, és amint látni fogjuk, honióglaláskori, tehát *kabar* eredetű. Az „*Azlár*” féle változatok sem jeleznek „ászokat”, illetve „jászokat” hanem igen korai nyílt ejtését az *o*-nak, hiszen valamennyi, még a két *Eszlár* is *első* megjelenésükben „*Oszlár*ok”. Az *Eszlár*-*Oszlár*-féle hangváltozás Gombocz elgondolásában nem is kerül szóba; de nem is jöhetett, mert régebben (31. Ny. XVI:6.) maga idézett hasonló eseteket: *hornyó*, *hernyó*, sőt *hunyo*; *hosszú*, *hesszú* és *hésszú*; *orsó*, *er só*; *bor μ*, *bér g y it*; *sorvad*, *servadás*; *golyva*, *gelyva* stb.

Az „*Oszlár*”-*félék* többes jele a telepedés szempontjából valószínűleg megfelel a *Sokoró*-iéreleknek, vagyis olyan jelentésű, mint ezek; „sok-or-u”, sok (különféle) szertartású atyafiság telepe, vagy „*Debrő*”-*tebb-örő-tebrő-debrő* (v. Ö. még „*Töbör-Ethe*” (Pozsony m.) vagy „*Töbörzsök*” (*töb-or-s-k'* két *demin.*) és „*Debrecen*”, is). Ide való számtalan „bő” összetétel is: *ölbő-örbő* és az erdélyi „*Orbó*” helynevek: *Or-bő*. Ez a „bő” magában is elég gyakran szerepei helynév gyanánt; és ugyanolyan ősvallási eredetű elnevezés, mint a többi számnév. Ilyen m. számnév helyekkel Gombocz után Pais is foglalkozott; és bennük *török* analógiát láttak; persze nem ősvallásit. Viszont Pais a „bő” összetételben sem látta meg a számnévet, mint a *Sokoró*-félékben sem (M. Ny.) A „Bő”-ben ő is törököt fogott (M. Ny. 24:506.), még pedig ezúttal a *beg* méltóság nevével elég vastagot. A „bő”-vel való minősítés a magyar és uz helyneveknél leginkább a név elejére került. A „több”-bel való képzés az *uz-félék* közt a *Doboz* elnevezésükben van meg: „több-oz”, vagyis: „több *uz*-szertartású atyafiság”. A számnévi helynevek példáit megtoldom itt a fenti Mowor-féléknek *uz* párjával: „*Monoszló*” - „*Monno-Oszló*”. és az előadottak szerint jelentése ez: Mindkét (két) törzsű *uz*-atyafiságok áldozó, ill. szertartási helye.

Az *uz* „*törzsekről*” mindjárt hallani fogunk, az *oszló* alakra nézve

pedig csak annyit, hogy a magyarság a saját *arlój orló* vagy, *oló* tehát: „pogány szertartású” helyeivel ellentétben, az egészen eltérő *török-fajta rítusú* sámánizmust ugyanilyen képzéssel szerette megkülönböztetni: *oszló*: t. i. *uz-ló* (szertartás), és igen sok esetben így is: *oszó*. Milyen önmegtágadásába fog kerülni némely nyelvésznek ilyen pompás szláv koncokat, mint *arló*, *orló*, *orlov*: sas vagy a *szló-végű*. „szláv”-okat kiengedni a körmei közül. Ezt az áldozatot nem is fogja mindegyik szívesen meghozni a magyarság-tudományoltárán. Pedig, ha a *-szló*, ill. *oszló* végű helynevek minid *szláv* személynvekből keletkeztek volna, mint általában hiszik, akkor tér-, kéocink: *Wrocló*, *Boleszló*, *Zbraszló*, *Wratiszló*, *Miciszló*, stb.-féle helynevektől hemzsegnének, és nem lennének ékesek ezekkel: *Karaszló*, *Goroszló*, *Boroszló*, *Domoszló*, *Torboszló*, *Liszló*, *Monoszló*, *Oszló*, *Oroszló*, *Poroszló*; hogy csak azokat említsem, melyek kezemnél vannak, s melyeknek magyar értelme alább következik. És ha van is egy-kettő, mely véletlenül összeesik valamely szlávnak is elgondolható személynévvvel, mint *Bogyiszló*, *Boroszló*, és *Szoboszló*); ezeknek a fentieknél is egyszerűbb *magyar* értelmezését tudván adni, már a kézzelfogható analógiánál fogva is, kevés okunk van itt nem létezett szláv hősöket, vagy olyan sűrűn fellépett szláv személyeket, birtokosokat előrántanunk, mint ahogy fent nem lehetett menteni a török váziót sem.

Már ebből is látható, hogy Melich, ki eredeti szláv kiindulások után közelről ismerte az ősi magyar helynevek alakját, ési talán észrevette fent említett törvényszerű visszatéréseiket; ha nem látta is, hogy bennük a magyar ősvallás emlékeivel találkozunk; mégis jól érezte, hogy idegenek nem lehetnek; és ezért szívós kiállással örködött, küzdött azért, hogy felületes, illetőleg egyoldalú hangtani csatározásokkal el ne fecséreljük ezt a magyar szempontból olyan megbecsülhetetlen kincset. Nem csekély érdeméül kell elismerni azt is, hogy a maga részéről török megfejtéseket sem igen feszegetett. Moór El., ki a legszebb jóakarattal is neveinkben csak merő szlávot tudott látni (vagy németet; szemére veti az egyik fejtegetőnek a „kisedd” török szótárt, melyből merít. Ha Moór talán nagyobb szótárakkal küzd is, az is csak „szótári” munka,

A nyájas olvasó, és a kevésbé nyájas még inkább, türelmetlenkedrd fog e nagy kerülő láttára. A kabar kérdés és általában az ősválaiási helynevek dolga szorosan összetartozik a címbebeli tétellel. Mivel a honfoglaláskori telepedést eddig nem ismertük, vagy egészen rosszul és a kabarokról sem voltak helyes sejtelmek, és így előmunkálatokra hivatkoznom nem lehet; a legszükségesebbet magamnak kell itt tisztáznom a jobb megértés szempontjából. A fent már említett „*Oszló*” és „*Oszlár*”-félék az egész Trianon előtti országból kerültek ki, *Pozsonytól Moldva határáig. A többi uz törzseket* iè ugyanilyen bizarr összevisszaságban találjuk, összesen jóval több, mint ezer-szer. Mindez bizonyítékul szolgál ahhoz, hogy a telepedés módjára nézve nem tévedtem: az nem törzsenként ment végbe. Ha valamelyik törzset együtt kellene találnunk, akkor leginkább az idegen) *uz*

törzsek volnának azok, és még inkább tömörültek volna az alább tárgyalandó zsidó-hitű uzok.

Olyan eseteket, ahol az ősi népnév *pusztán, kicsinyítve*, vagy *Hely raggal* kerül elő, már Tagányitól hallottunk: Ilyenek: *Uzon* (Háromsz. és Máram. m.) *Uzdi Szt. Péter* (Kolozs) *Uzdi Szt. Mihály* (Bács) *Uzpatak, Uzonka, Uza* erdélyi folyók nevei; *Usza* (Zala), *Ozd* (AJsó Feh. m.), *Aszód* (Pest m.) *Uszka* (Szatmár m.) *ózd* (Baranya m.), *Ózd* (Borsod ni.), *Ozdó* (Ung), *ószhely* (Győr), *üszpeklín* (Sáros), *Uszka* (Szatmár), *Uza*: házhely Budapest körül, tehát olyan ősvallási célú megnevezése a törzsi szertartásnak, mint *Nagy* és *Kis Ar* (Szatmár ni.) vagy *Arad, Arnes* (Somogy, Zala, Torontál, Zemplén), *Orci* (Somogy m.) stb.

Ugyan ez az „or” (tehát a *szertartás*) *uz*-nak, vagyis a magyartól eltérőnek van minősítve: a treneséni *Ozor* és a tolnai és torontáli *Oz-or-a*, (*Uz-ur-a*), vagy a pozsonyi *Uz-or-ban*: „Zauberstätte der Uzen.” Ilyenek még *Azar* (Zempl), *Ozorluka* (Jerney-Veszpr), *Ozorsuka* (Veszpr).

Igyekszem a fent körülírt szűköske kerethez tartani magamat. Most a *folyókon, vizeken* van a sor, melyeket a volgamelléki áldozóhelyek ma sem igen tudnak nélkülözni, és a magyar szertartáshoz is annyira szükségesek voltak, hogy a regös-énekek egyik legnevezetesebb pogány motívuma épen az, mely az áldozó helyet a vízzel együtt mutatja be: „*Amott vagyon egy szép pázsit, Aztat körül fogja szép folyóvíz.*” A régiségben a folyónak a közönséges neve *jó*-nak hangzott (v. ö. *Jóka*). Ha a „*jó*” az *or-féle* helynevekben elől állott, akkor mint a török nyelvekben is, mássalhangzó előtt a kezdő szótgot *i* pótolhatta (*v. ö. juhar: ihar, jonkább: inkább, jokat: iktat stb.*) így lett a feltételezhető **Jó-orod-kő-ből: Irottkő. *Jó-oró-falvából* (Fluszzauberstättendorf) *Író falva* szintén Vas megyében, (németül Schreibersdorf); **Jó-bő-or-csá-ból* népetimológiával *Ibolcsa* (Csánki, Tolna m.) és *Jó-bór-or-ból: „Ibor”* (Zala, -m. Csánki Ibor-Liszkó). *hsában* (Pest és Zala) ugyanaz az összetétel forog fenn (l. Issaszeg) mint a *Jolsva* névben (**Jó-or-s-(v)-a*. Gömör és Kis Hont m.-ben, az utóbbi így is: *llsva*.) $\lambda\tau$?/z-félék közül hasonlóan bonthatók alkatrészeikre: *Jósza* (Ung) és *Jásza* (Arad m. *Jó-osza*), valamint *ha* (Márm. *Jó-uza-Józa-Iza*). A maros-tordai *Iszló* is **Jó-Oszló*-ra vezethető vissza, hacsak nem közvetlenül *Oszlóból* lett, mint fent *Oszlár Eszlár*.

Valamivel kedvesebb terület a női sámánok nyomait követnünk I a helynevekben: „*Un, ján*”. Mivel alább az *uz törzsek*-nél is találkozni fogunk hasonlóval, ezúttal a *nem-uz* törzsnevek számos hasonló összetételét elhagyom. Az *uz-félékben* ilyenek: *Oszlán* (Bars). *Ozyan* (Szerem) és alkalmasint a torontáli *Oroszlámos* (Csanád-mondával) és a komáromi *Oroszlány* is; melyeknek elemei *or, uz* és *lány* volnának. „*Oszla*” (Borsod, és hegy neve Huny ad m.-ben) nyilván „*oszlán*”-ból

* Ez utóbbihoz érdekes dublettet ismer Csánki: *Uzdin*.

rövidült, úgy, hogy a véghangot helynévnek fogta fel a népetimológia, és így elmaradt. Ilyennek gondolom a baranyai *Uzját* is (*Uz-ján*.)

Talán ennél is nagyobb érdeklődéssel kísérhetjük a következő hü rom *üzbég-téle* helynevet (Nyitra m.) *Izbék* (Pest m.) és *Izbég* (Sáros). Egy ilyen szó Vámbéry könyvében (A török faj 419) az „iszlám szerint művelt” fogalom képviselője volt; vagyis olyan törököket jelentett, akik „eredetük szerint kozák-kirgizek és kara-kalpakok voltak, részint az arany horda tarka nomád elemeinek más töredékeihez tartoztak.” Vámbéry abból, hogy Jerney 1092-ből idéz egy *Uzbeq* adatot, 1150-ből egy *Izbeq* nevű nemest, 1401-ből pedig egy-egy ugyanilyen helynevet, és a nyitramegyei *Üzbeq*-ből is) azt következtette, hogy *Özbeq*, „mint török szó”, sokkal régibb keletű, mint eddigelé hitték, mert a magyarok közt, Európában való megjelenésük idejében, használatban volt stb.” Használatban volt mint török szó, igen, de nem mai ázsiai értelmével, hanem így: „*Uz nemzetség-töredék* gyulája.” Az ide mellékelt *Gyula-tele* helynevek térképével kapcsolatban már megismertük a magyar áldozópap-fejedelmeket: a *gyulákat*. A fogalomnak megfelelő *uz* szó a három helynévből kövek ezetve: „*beg*” lehetett. Az *Üzbég* féléket a gyulákról szóló tanulmányomban és a térképen nem vettem fel, főképpen azért, mert az *uzok-nál* nem *három*, hanem megfelelő arányban talán *húsz üzbég-félet* is kellett volna találni. De ez az óvatosság túlzott lehetett azért, mert maga a „*gyula*”¹ név is török eredetű, és ép úgy ismerhették a kabarok is. Különben is az *Uz* helynevek javarésze *magyaroktól* származik, és mivel továbbá az *uzok* maguk is már jobbadán magyar nyelvűek voltak, a kimutattam „*gyulák*” között sok eshetett kabar nemzetségtöredékekre is. (L. még. al.).

Tanulmányom elején a „*kő*” szónak is döntő fontosságot tulajdonítottam a magyar ősvallási eredetű helynévösszetételekben. Természetes, hogy a szintén körülkerített kabar áldozóhelyek közepén is az *istent* jelentő *kő* ép úgy szerepelt, mint a magyarokéban. E *köveknek*: *Tanorok*, *Steimmanger* címen külön tanulmányt szenteltem. Akár *uz*, akár magyar ősvallási elemeket találunk e helynevekben, arról biztosak lehetünk, hogy mindjárt a kereszténységet követő századokban e nevek használói a fent bemutatott elemekre, többé rá nem ismertek. Különben is nyelvünk lassan csiszolódni kezdett, az alkalmatlan *kihángások* a szavak végén mindinkább elmaradtak, és különösen terhesek lettek e nevekben, melyek eredetileg nem is voltak összetételeknek szánva, mint amilyen például Jerneynek ez az 1055-ből idézett „*uz*”-féle helyneve: *Azarfeuriiturea*. A helynévösszetántások azután ép oly elemi erővel indultak, mint minden másnyelvbéli helynevekben, melyek a keletkezésüktől lepergett bizonyos idő leteltével, a név eredetének elhomályosulása miatt igen gyakran martalékává lesznek a pusztító népetimológiának; vagy ha a név teljes marad is: a hamis értelmezésnek. Néha még mondaalakulások is rontják ősi hitelüket. Ilyen Csanádról termett mondát sejtettem fenn az *Oroszlámos* névnél; és azt hiszem, hogy Anonymus is (mint sokszor egyebüttl), a mosonmegyei *Oroszvár* (Oroszfalu: Karlburg)

helységhez tudákos magyarázatot adott avval, hogy „orosz”-okkal népesítette be. Az *uz*-féle helyneveknek *csaknem a felét*, sok százat, illetéktelenül ki kell majd rekeszteni a róluk készülő térképről, mert alakjuk a fejlődés során véletlenül, vagy népetimológia következtében összeesett valamely többé-kevésbé *banális* fogalomszóval, mely sokszor nem is olyan, hogy bázisa lehetne helynévadásnak. A megmaradtak között is lesz talán olyan, melynek elemzését nem fogja mindenki elég reális alapúnak gondolni és annak idején majd hangtani ellenvetéseket fog tenni. A hangtan ilyenkor kevesebbet számít, mint a *tömeg*. Különbösen is e helynevek hangtana a már felsorolt indokokból eltér a közszavakétól, mert a *név* az emberek beszédjében többször forog mint a többi szó és ezért olyan arányban csiszolódik, kopik, mint a legtöbbit használt szavak a nyelvben, pl. a rendhagyó igék vagy a segédige, vagy még jobban. Különbösen is megszívlelendő még az is, hogy a magyar történeti hangtannak alapja csak a késői XIII. sz. óta ismert nyelv; és hogy a hiányzó 3 sőt jóformán 4 század nyelvére alig lesz fontosabb hangtani sőt egyéb forrásunk, mint az általam feltárandó magyar (és *uz*) helynevek. Ez a hangtan a közönségesnél nagyobb-fajta és magánhangzó-összerántásokról fog tanúskodni és ép *helynévelem* voltuk miatt részben más törvények alapján, mint a XIII és XIV századi írott nyelvben. Egyebek közt még az a sajátsága is lesz, hogy a szóeleji kemény hang e nevekben még gyakrabban van kitéve lágyulásnak, mint a régi fogalom-szók. (V. ö. fent *Toroszkó* de *Boroszló*, *Boroszló* de *Poroszló* s-tb.). Szótani tekintetből is lesz aki az *Oz-or*, *Uz-or-félék* *szórendjét* természetesnek, a jelző népnévnek fenti *második* helyen való szereplését azonban: „*Or-osz*”, legalább is szokatlannak fogja minősíteni. Szokatlan *nekünk*, de a honfoglalás századaiban kedvelt használat volt ez a nyelvnek, amit nem csak a helynevek fognak tanúsítani. Ezekután sorra vehetjük a fent, jellemző példakul felsorolt „*Oszló*”-féle helynév-i összetételeket.

Bogyiszlói és *Boroszlót* már ott is féltettem a gáncsolóktól a többitől esetleg kirívó szláv látszatuk' miatt. Az elsőhöz tudunk kell, hogy *magyar* atyafiságok néha *együtt* is telepedtek a falvakban *uz* atyafiságokkal. A *Kálózd-név* példázza ezt a testvéri szomszéd-ságot. Több ilyen nevű helyen (*Budakalászon* is) magyar *Kál* törzsű és török *tíz* eredetű atyafiságok szertartáshelyei sorakoztak barátságosan egymás mellé. Ezekről a „*kalózokéról* alább még szólok. *Bogyiszlói* (Pest m.) is ilyen keverék atyafiság lakott és főleg ebben különbözött a kolozs megyei *Budurló* helységtől, (v. ö. még „*Bodolló*”¹ Gömör, Abauj, Bereg m. és „*Bodorfalva*” Turóc), ahol a Bud nemzetségnek *magában* voltak magyar „*orló*” szertartású helyei, *Bogyiszlón* ellenben *(*Bod-jó-oszló*) úz szertartású, tehát „*oszló*” áido-zóhelyek voltak a Bud törzséi mellett, és ez a hely közelebről is meg van határozva a víz által: „*jó*”-*oszló*. Az elemzésnek ez a menete csak „*Bod-iszló*” -ra vezetne ugyan, de u. l. eleintén a vál-

* E hangtani jelenségről legújabbban: *Kniezsa* értekezett a M. Ny.-ben.

tozásnak a *d-j* találkozás miatt ez a sora volt *Bogy-jó-oszló* és valóban Bihar, Somogy és Vas megyékben, ilyen: *Bogyoszló* alakúak a helynevek. A *Bud* törzsnek ill. nemzetségek köszöni nevét *Buda pest* is.

Boroszló (Sáros) (*Bariszló*: Szatm. 1404. Nyr. 6; 123, *Poroszló*: Heves) és *Domoszlóban* valószínűleg a *Bor* és *Dom* nemzetségek neve rejlik, de lehet, hogy nem ezeket, hanem az atyafiságok „bő” voltát jelezte a kezdő szótag: *Bő-or-oszló*, a másokban pedig egy dombon elhelyezett *tanort*, vagyis áldozóhelyet. *Poroszlóhoz* hasonló alakulás *Porosztó* is (Ung m.) csahogy itt a szó végén „elágazó” folyó torkolata van jelezve (*tő*). „*Toroszkó*” (később *Torockó*) nevének végén „kó” valószínűleg nem kicsinyítő képző, (mert ennek ilyen formája helynevekben aránylag ritka) hanem az „*oszló*” szertartású *istenkövek* egyikével van benne dolgunk: *Tő-or-osz-kő*. *Torboszló* (M. Torda és Turóc m.) pedig abban különbözik ezektől, hogy mint *Boroszlóban* ez is az atyafiságok *bő* voltáról beszél, *Tő-or-bő-oszlo*. „Kő” nélküli megjelölés van *poroszlóban*” (Baranya) de ugyanez megint az áldozó helyhez tartozó „*Kő*”-vel bővült az, ugocsai es beregmegeyi „*Karaszló*”-kban és a régiség „*Goroszló*” alakjában is.

Porboszlóháza, is volt, Zala megyében. (Cs. 1336 *Porbozloháza*, és 1478 *Pribizlavecz*. 1898. Helységnt.: *Pribiszlaveez-Zala-Ujvár*, *Pvorzsák*: *Pribiszlavecz*, *Csáktornya* m.) Ősi telepedését a „*háza*” szó már kétségesse teszi, mert valakinek a tulajdonát sejtetni benne. A kétszer előforduló *b* ugyan nem volna akadály, mert az egyik a törzset jelenthetné (*Bor*) a másik az atyafiságok bőségét; és az első előfordulás is azt látszik bizonyítani (1336), hogy magyar eredetű elnevezés. (Szlává alakulásának nyoma 142 évvel későbbi keletű.) Ugyanígy kételyek kísérhetik a szlávnak tetsző aradmegyei *Jaroszlófalvát*. De a torda-aranyos megyei *Jára* falut és folyót, mint fenn *Író-* (*Jó-oró-*) *falvát*, szívesen magyarázom úgy, hogy a hasonló összevonás már olyankor történt, mikor a benne foglalt *or* szó már nyíltan hangzott, tehát *Jó-ara-falva*, és ugyanúgy válhatott egy *Jó-ai-oszló-ból*: *Jaroszló*. Az elnevezés végleges kialakulásáig az okiratok is habozni látszanak a név körül: Cs. 1435 *Jarozlafalva* és *Tarozla* f. 1464 *Zarazlofalva* (!). 1525 *Jaruzlofalva*. Ezek lehetnek ősvallási értelmű dubletek is. Kevesebb kétség fér a különös Szt. *Liszló* helynévhez (Zala m.). Éhez még a népetimológia sem nyúlt, hogy belőle Szt. *Lászlót* faragjon, csak a Szent Király ismert jelzőjét vette kölcsön, sőt *Lipszkynél* meg van őrizve egy dubletje is *Viszló*, amely eredeti „*Iszlóra*” vall; tehát mint fent: *Jó-oszló*. Az *l* a név elején lóáldozatokkal dicsekszik, tehát nemzetségi központ voltával. Az alakulás tehát ez lehetett: *ló-jó-oszló*, *ló-iszló*, (ebből a korából a szónak maradt meg az *Iszló* düblet) és végre: *Liszló*. Valamennyi „*oszló*”-félénél is érdekesebb *Szoboszló* neve. Ez az összetétel düblet és felbontandó a már ismert „*Oszló*” alkatrészre és „*Szob*”-m. *Szob* és hozzá hasonló eredetű forma több száz akad helyneveink közt, és valamennyi a bajor *Zaba*, ‚varázs’ szónak magyar maradványa, mely a m. hnevekben ezerszer a varázsló szertartást jelentő fordítás lesz.

Így Szoboszló két tagja ugyanegyet jelent; de voltaképen ezt is: „*ú szertartású varázslóhely*”: Ennek „*oszó*”-féle megfelelője lehetett („*oszló*” helyett), a Maros-Szamos közéről idézett *Szobászó* p. neve. Itt pótlóm a fenti *Monoszló-nak* is kb. hasonló összetételű párját: *Monosza: Monpio-osza*: „mindkét törzsű úzok szertartáshelye”

A Bátorban született császár a kabaroknak *három* törzséről beszél, kiknek ma is — úgy mond — egy a fejedelmük. Lehet, hogy ennek a fejedelmi háznak a sarjait találjuk meg egymástól messze szakadva a három *Üzbég-féleben*** A három törzset itt be is tudom mutatni, de lehet, hogy az *uz* szó nem csak a népet jelentette, hanem egy negyedik, uralkodó törzset. (Az *ú* törzsnevek mellett alább *üz* nemzetségnevek lehetősége is fel fog merülni a helynevekben.) A törzsek nevei a *Maklár*, *Boglár* és *Bodoglár-féle* helynevekből kerülnek elő, amelyekkel futólag már Karácsonyi is foglalkozott, és később Németh Gy. is, de persze nem sejtették igazi összefüggésüket az *Oszlár-félékkel*, hanem csak azt vették észre, hogy itt is török többséggel állnak szembe. Ebből arra az eredményre jutnak, hogy besenyő telepekkel van dolguk. Ez annál csodálatosabb, mert Németh *Maklár* mellett egy *Makuta* nevű útról, sőt egy *Mak* nevű földrészről is tud egy 1278-i oklevélben.

Hogy miért maradt Németh, Maklár közelében, és nem nézett körül legalább egy pillanatra valamelyik helységnévtárban, nem tudom. *Bog* és *Mak-féle* helyneveket találhatott volna százával, és az *Oszlárók* által figyelmessé téve, könnyen juthatott volna ő is arra a gondolatra, hogy itt törzsekről van szó. Ha besenyők jöttek is közénk elég nagy számmal, a helynévadás körül sem nekik sem a későbbi kunoknak jelentékeny szerep nem juthatott; hanem ők is kezdetben a magyar *elnevezéseket* vállalták, később pedig a magyar nyelv aránylag gyors átvétele után, beleolvadtak a magyarságba.

A *Bog* (vagy *Bak*) és *Mak* törzsű úzok helyneveiből már csak éppen a legjellemzőbbeket tudom itt felsorolni, bár mindenki láthatja, milyen érdekes feladatról mondok le. Mindjárt megjegyzem, hogy az *ú* nép telepedési térképeit (törzsek szerint) itt nem mellékelhetem, mert a néhány szemelvény, melyet e nevekről adhatok, még nem tudná megértetni valamennyit. De igenis közölni fogom a *zsidóhitű úzok* térképét, mert e részletkérdést lehetőleg ki kell merítenem. Az *ú* törzsek telepedéseit illetőleg is biztosíthatom az olvasót (és ez a továbbiak szempontjából fontos lesz), hogy ép úgy, mint ahogy az

* *Dobroszlava* (Sáros m.) nem szerepel Csánkinál. Bármennyire eredeti szlávnak látszik, a környezet, melyben a térképen is látható, magyar névadásra vall; a fentiek szerint tehát ez is lehetett valaha *ú* telep: *Töbör-oszló; és szlávos végzete későbbi analógia lehet. Tisztán szláv eredetű személynévre megy vissza a szatmári *Szaniszló*. De ez magyar keresztnév volt, mint *László* is.

** Ebben az esetben a szó csak fejedelmet jelentenie, és nem áldozópapot is, mint a *gyulák*. Ez a lehetőség is vezetett, mikor az *Üzbég-féleket* a gyula-térképen nem vettem fel.

úz-féléknél már eléggé láthattuk, ott sem lesz észlelhető szabályosság. Hogy történhetett mégis, ha ez a rendszeres rendszertelenség uralkodott az *egész* telepedés vonalán, hogy történhetett, mondom, hogy Árpád halála után, Gézáig az áldozófejedelmek, a gyulák, olyan veszélyes hatalomra tettek szert, mely a nemzetet is elpusztulással fenyegette, és amely veszélyből a, kereszténység felvétele által az utolsó pillanatban szabadult meg a nemzet, mint egy lidércnyomástól! Ezt már kifejtettem Gyula-tanulmányomban, itt még hozzáteszem, hogy a *Gyula familiák* úgy szakadtak el, ahogy a nemzetségek maguk. A közelebbi nemzetségtörödékek az összevisszaságban, a nemzetségi áldozóhelyeken nagyfontosságú eseményeknél mégis egymásra akadtak, és ez lett, mint már említettem, a gyulák; lassan megújuló hatalmának forrása.

Magyar törzsekkel együtt telepedve már láttunk úzokat *Kálozd*-ban, és, most lássuk az úz nép harmadik törzsét is magyar környezetben: *Bodoglár*. „Og” törzsbeliek telepedtek *Ugoesában* (Ug-or-csa). Ebből azonban sehogy sem következik, hogy akár a kicsiny megye, akár annak egy nagyobb része tiszta úz telepű lett volna. De Szabóval ellentétben (Ugoesa m.) igenis lehet állítani, hogy ez a megye ép új népesült magyarokkal, mindjárt a honfoglalás pillanatában, mint a többi, sőt Ugoesa megye ösvallási helynevek tekintetében talán érdekesebb, sok más megyénél.

Egy másik esetet is fel kell említenem a Bögöz-félékben, ahol az összetétel utótagja azzal a magyarázattal szolgál a törzs nevéhez, hogy a törzs „uz”: **Bog-oz*, és ugyanilyen magyarázó elnevezés valószínűleg *Pákoz*d is. *Mak-törzsű úz* samánleányról, (de itt sem annak nevééről) nyerte híret *Májkán* község, azt pedig, hogy mind e helyeken a szertartás körül forgott az egész élet, itt is a sok „or” tanúsítja az összetételekben: ilyenek *Mákocsa* (Bereg) *Mágocs* **(Makorcsa)* mint az *Ugoesa*. *Kalocsa-félékben*, és összevonva: *Makra* („Arad: **Mak-ora*, mint *Mág-or* Békés m.) *Hasonló* összetételek a *Bog* törzsben: *Bagár* (Nyitra), *Bagara* (Hunyad), *Bogara* (Dvo. *Bogára* Kolozs m.) stb.

Végül néhány olyan idevágó nevet mutatok be, melyek arra valának, hogy „uzló” nép voltuk mellett e törzseknek mégis *különálló* szertartásaik voltak, melyeket *magló*, *magó*, *makó*, és *bakló*, *bakó* féle helynevek őriznek. *Bagóhegy* (Somogy m.) *Bagóvár* (Vas és Zala m.) *Bakó* (Nógrád és Bars) *Makó*, *Maglód* (Pest) *Maglóca* (Sopr.) stb. Az 0<-/'törzsűek nevét vélem látni a zalai *Oltárban*. **(Og-lar*, török plurálissal), és így a pestmegyei *Olár* pusztában is. A Somogy megyei *Ókor* és *Okorágh* a tolnamegyei *Okrad* (Ok-arad) is erre a törzsnévre vezethetők vissza, és valószínűleg ide tartoznak az *Agár*, *Agóc*, és *Akor-iélék* is, valamint a régibb alakot őrző *Ugra* (Ug-ora) (Bihar, Heves, Küküllő), és *llgróc* *{(ig-oro-c)* (Bars, Temes, Szoln. Dob. m.).

Legérdekesebb az *Og* törzs nevei, közt az „*Igló*” alakulat (Szepes m.) és az *Iklód-iélék* (Bihar, Vas, Szathár, Temes, Kük. és Szoln.

Dob.), melyek *jó-og^lót sejtetnek; tehát mint *Iszló* (* jó-oszló), itt is, folyó körüli ide „og”törzsű szertartáshely. *Igar* (Fejér és Heves m.).. ugyanígy *jó-og-ar-eredetű lehet, ugyanavval a jelentéssel, mint *Igló*.

Igyekeztem ezekben a nevekben úgy a *török* mint a *pogány* vonatkozásokat kiemelni, és nem hiszem, hogy maradhatna még e rövid kivonat után is, kétely az iránt, hogy e pogány törökök, kiknek helynevei azonos jellegűek a pogány magyarok ősvallási helyeinek természetével, nem lehetnek mások, mint a szemünk elől teljesen eltűnt *kabarok*.

Ha azok a zsidóhítű úzok, kikre most végre rátérhetek, bizonyos tekintetben megóvták volna pogány szertartásaikat is, legalább különbségekben, akkor helyneveik bizonyára többet árulnának el, vagyis sokban hasonlóak lennének testvéreikéihez. Valószínű ugyan, hogy a tőlük idegen vallás ideérkezésük idején nem vált még vérükké; hogy lehet lélekben és szokásaik egy részében még ők is pogányok voltak; de a dolog természetéből folyik, hogy régi szertartásaikból például az áldozást és a varázslást már elhagyták. E helyneveket mindjárt fel fogom sorolni. Előbb azonban éneket az *úz* kisebbségnek a *pogány* úzőkhöz való viszonyáról kell szólnom; és kiemelnem azt, hogy életmódjukban, honfoglaló etnikumukban semmi lényeges különbség a többtől nem mutatkozhatott. Azt sem kell sokat bizonyítani, hogy a honfoglalás előtt is már kialakult atyafisági kötelékek elég épen megmaradtak, sőt az új hit miatt e szempontból még szorosabbra fűződtek a kapcsolatok. Semmiféle pogány közösségben proseliták toborzása, vagy a pogányság hitehagyottainak a régi pogánysághoz való visszahódítása nem igen szokás. Viszont e zsidózó töredéknek sem lehetett, mint a zsidó-hitnek általában természete proseliták szerzése, tehát holmi zsidó térítés. A viszony ennél fogva a két, egyaránt naiv felfogású és életmódú fél között tovább is a régi barátságos, sőt testvéri érintkezés jellegével bírhatott. Ez a kölcsönösi megbecsülés a költözködés és a honszerzés pillanatában a nagy közös cél elérése kedvéért még csak fokozódott, úgy az *úz* testvérek, mint a vendéglátó magyarok részéről. Természetes az is, hogy a harcok, portyázások alkalmával a zsákmányszerzésben és annak elosztásában a zsidó úzok is egyaránt részt vettek, és egészen azonos tervszerűséggel, a cél parancsolta szigorúsággal kellett viselkedniük az ott lenyűgözve tartott autochton rabszolgákkal szemben is. Hogy e szolgák és a honszerzők között milyen kötelékek fejlődtek ki csakhamar, azt „Jelbeszéd nyomai a magyar X. században” című tanulmányomban kutattam (Nyr 63-64. köt.); és ott kitűnt, hogy a nyűgben tartott autochtonok, a honfoglalók között beállott nőhiány következtében és éppen a hódítóknak felajánlott leányaik útján jutottak mind szorosabb érintkezésbe, sőt vérrokonságba uraikkal. E nők által, lényegesen enyhült a szolgaság és révükön történtek már az első években térítési kísérletek, úgy, hogy sok családban valóságos vágykereszténységnek kellett jó eleve kifejlődni, különösen az ivadékok között. Ez vezetett az autochton lakosság gyors elvegyüléséhez is. Amely *zsidóhítű* úz környezetbe jutottak ilyen nők, ott a megérte

valószínűleg még könnyebb volt, már a két vallásban, a pogánysághoz képest, nyilvánvaló érettebb és erkölcsösebb életfelfogások miatt. De főleg, mert az úz-töredék vallási alapjai még úgyis elég ingatagok lehettek és kimerültek az egyistenhívésben. Valószínű tehát, hogy a zsidóknak egy része hamarabb hajlott a kereszténység felé, mint a többi honfoglalók. A közös sors ép úgy összefűzte ezeket a szomszéd magyarsággal, mint az úz nép nagyobb zömét. Különösen a magyarok nem sokat törődtek a zsidózó úzok vallási különlegességeivel, mert hiszen már a magyar pogány rítus igen sok tekintetben szintén eltért még a *pogány* úzok szertartásaitól is. Nem törődtek vele, ez a dologtermészetéből folyik, már azért sem, mert ilyen megfigyeléseken való fennakadásokra, vagy megbotránkozásokra, csodálkozásokra nem is igen értek rá, a honszerzés és az új élet megalapozásának komoly gondjai között. Annyira naivnak azonban még sem kell gondolnunk a pogány őseket, hogy a dolog elkerülhette volna figyelmüket. Az egyistenhitről már régi lakhelyeiken is voltak tapasztalati ismereteik, szemléleteik, és az új hazában, mint mondtam, mindjárt újból tanúi lettek egy némiképp hasonló vallási életnek szolgálói között. A jelzett tanulmányban például, kifejtettem, hogy támadtak a jelbeszéd útján a pogány „áld” és „áldoz” szavakból, a már keresztény tartalmú „imáld”, *imáldkozik*”, és „átkoz” fogalmak a pusztá szemlélet révén-(ím!).

Az, hogy helyneveink aránylag kevés bizonyítékot szolgáltatnak a zsidózó úz töredékek elhelyezkedéséhez, az említettekén kívül u. l. onnan van, hogy számban kevesen voltak. Itt is a magyar helynévkutatásnak fent említett törvénye érvényesül, hogy azonos nevek vidékenként *folyton visszatérnek*. Az úz töredék helynevei azonban így is számosabbak lesznek, mint az egyes magyar nemzetség-töredékek telepein megőrzött magyar nevek (kivéve a pogány úz törzseket, ahol az apró nemzetségek külön elnevezése nem volt olyan általános, hogy a helynevekben is érvényre jutott volna). Mindezek azt a benyomást keltik, hogy nem az úzok valamelyik törzse vagy *nemzetsége*, tért zsidó hitre, hanem, hogy a jelenség elég elszórt lehetett a törzseken belül.

Feltehető még, hogy a magyar ősvallási eredetű helynevekhez, képest, azért vannak nagyobb számmal olyan *úz* helynevek, melyekben a nép vagy törzsnév *pusztán* jelenik meg, mint maguk a „zsidó” nevek is, (nem pedig a szertartást is jelző karakterisztikummal együtt), mert e helyek némelyikében a pogányok mellett zsidózó úzok is meghúzódtak.

A mellékelt helységnevjegyzékben és a térképen főként *Zsidó* és *Szakállas-féle* helynévalakok fognak szerepelni.*) Ez utóbbiakban is

* Tudvalevő, hogy a magyar helynevek között nagy számmal vannak *Szombat-félék*. Ezeket eddig heti vasárnapokkal hozták kapcsolatba. Valószínű hogy nagyobb részük szintén a zsidózó kabarok emléke.. Ezek a térképen nem szerepelnek, mert nem bizonyos, hogy az első telepedéskor, a sok ünneppel bíró pogány magyarság ezt a megkülön-

„zsidózó úzok emlékét fogjuk látni. Sem a magyar sem az úz pogányság szakált nem hordott, sőt a régiak tanúsága szerint a fejükön meghagyott három csimbókon kívül, a pogányok, fejüket is nyírták. A szakálhordás azonban egyik fontos, a bibliában előírt ismertetője a régi zsidóhitűeknek; egy olyan megkülönböztetés, melyet ezek az alapjában még pogány hitű emberek, könnyen, nagyobb érzelmi áldozat nélkül teljesíthettek. Egy századdal később a keresztény papok, és máshonnan jött, keresztények példáján, a szakáltság már nem ritka, és csak úgy tűnt volna fel, ha csoportosan, egész faluk lakosságában mutatkozik. És az se az a torzonborz szakálviselet, mely a zsidóságot, tehát a zsidó *úzokat* jellemezte, és amelynek éppen *feltűnő* volta okozta a honfoglaláskori *Szakállas* helynevek keletkezését. Hogy pedig e „*Szakál*”okon valóban zsidókat kell érteni, még jól mutatja egy dűblet: Lipszky 1808: „*Zsidószakál* vei *Sidószakál*. h. Mversorium C. Bácsiensis VIII; 233”.

Tudjuk azonban, hogy Magyarország területén a honfoglalás pillanatában, az autochton lakosság között zsidóvallású *héber*ek is voltak. Ezekről arheológiai leletek vannak. Azt lehetne tehát hinni, hogy e helynevek *ilyenek* emlékét őrzik. E felfogás ellen az szól, hogy a zsidók elejétől fogva *elszórtan* telepedtek, mert földműveléssel nem igen foglalkoztak, hanem kereskedelemmel és iparral; és e foglalkozási ágak az együttes telepedést csaknem kizárták. Egymás hátán megélni nem igen tudtak volna, már a versengés miatt sem. De ha lettek volna is ilyen telepek, ezek lakóit a honfoglalás népe rabszolgákká tette volna, mint a többi autochton lakosságot, és róluk saját telepedésüket semmiképen el nem nevezte volna. A legtöbb őstelepedés neve magyar ősvallási jellegű. Valószínű, hogy az autochton zsidó lakosság egy része ki tudta kerülni a többi autochton lakosság kétségbeejtő sorsát, és azt is, hogy mint a gazdság céljaira alkalmatlanokon, túladtak volna rajtuk valamely rabszolgapiacra. Különbben az ország lakossága a honfoglalás pillanatában rendkívül gyér lehetett, és evvel a kicsiny létszámmal, illetve annak csekély szükségletével állottak arányban az »itt lakott héberek is.

Természetes, hogy ezek a *szakállasok* hamar rátaláltak a hódítókkal érkezett új *szakálósokra*; és hogy ezek védőszárnyai alá menekülve, velük helyenkint csakhamar össze is keveredtek. Így nyelvben ép oly gyorsan magyarokká lettek, mint a nem zsidó autochtonok, sőt talán még hamarabb. Szent István térítése pillanatában, tehát egy valamennyire megerősödött zsidóság lehetett az országban. Azért mondom, hogy *valamennyire*, mert az *úz* zsidók is elég kevesen lehetnek, az autochtonok pedig még kisebb számban. Ez utóbbit onnan lehet következtetni, hogy ez az ország századok óta nem volt alkalmas Olyanfajta telepedésre, amilyenre e zsidóknak megélhetésükhöz szükségük lett volna: lévén ez folytonos országútja átvonuló, hódító és böztetést meg tudta-e tenni Már a X. század végén azonban a *vásárok* napja a keresztény ünnepre esett; és a keresztény *vasárnap*tal ellentétben a zsidó zók „szombatja” már. könnyen feltűnhetett. Korábban már azért sem, mert a szombat szó maga idegen volt, keresztény.

garázdálkodó népeknek. Hogy a kereszténységet az *úz*-zsidók közül kik fogadták el, kik nem, az valószínűleg attól függött, hogy az itt talált zsidóhitűek, hol, milyen mértékben tudták az *úz* zsidózókat hitükben megerősíteni. Amely helyen ez nem sikerült teljes mértékben, ott a szemükben csekélynek látszó különbség miatt, az *úz* zsidózók biztonnal szívesen fogadták a keresztiséget, mert ez újra egyesítette őket a magyarsággal, az akkorra már befejezettnek tekinthető *úz*-magyar keveredés miatt: édes testvéreikkel. Nem valószínű, hogy az ilyen helyekre vetődött héberek is követték volna hittársaikat a keresztiségben, már azért sem, mert az a nép százados hagyományainak görcsös követéséhez szokott, néha még üldözések árán is. A Szent Király részéről azonban valószínűleg nem volt részük ilyen üldözésekben. A pogányságot ugyan tűzzel-valsal irtotta ő is, és utódai; a zsidóságot azonban valamennyien elnéző pártfogásukban részesítették, nemcsak a hasonló egyistenhívés miatt, hanem, mert emlékezetükben maradt őseiktől, hogy a honfoglalásban zsidóhitűeknek is volt részük. Ez volt az oka annak, hogy Kálmán a német keresztiesek üldözései ellen védelmébe fogadta őket; nem a korhoz nem mért humanizmusból, vagy „könyves” bölcselkedése miatt, hanem valószínűleg azért, mert tudta, hogy a honi zsidók nem azok, akiket a németek halálra kerestek a zsákmányolás céljával a Krisztus megkínzásának ürügye alatt. Ezek a magyar zsidózók ártatlanok voltak Jézus sebeiben, és u. 1. kiérdemelték, a régi könyvekből, népe történetében jártas király védelmét. A többi Árpád királyok enyhe magartatása a zsidókkal szemben (ugyanakkor, mikor egyebütt ghetők falai között sínlődés és üldözés jutott részükül) biztonnal szintén ilyen emlékekre vezethető vissza.

Ugyanez lehetett az oka annak is, hogy a később telepedett *izmaelitákat* törvény kényszerítette arra, hogy a keresztiséget felvegyék, a zsidókat azonban (kiket már Árpádkori kútfők kereskedőknek ismernek) ilyen kényszer nem érte. Arról nem tudhatunk, hogy a zsidó vallású úzoknak mi volt a sorsa. A megkeresztelkedettek osztották a kegyetlen magyar sorsot a következő századokban. Az autochton zsidósághoz asszimiláltak kereskedést folytattak és e célból szétszóródtak országszerte. A szomorú sorsból nekik is bőven kijuott, később pedig az Árpádok *után* a zsidó sorsközösség csapásain is túl kellett időnként esniük.

Számukat nem ismerjük, de valószínű, hogy az alföldi, erdélyi, dunántúli zsidóságnak ezek a magyarrá lett *úz* zsidók voltak a törzse. Ők képviselték a zsidóságot északra is, ahol a Kárpátokig a helynevek tanúsága szerint magyar volt a lakosság zöme. Amint a hegyekre és az alattuk elterülő síkságokra a magyarok közé szlávok, tótok, (később a 14. század folyamán oroszok) szivárogtak, e tótok lassan elvegyültek a magyarsággal, mely utóbbiak lassan nyelvüket is felcserélték a tóttal, mint ahogy a török bolgárok is szláv nyelvűekké lettek. A magyar földre szivárgó tótságot lassan követték, elköltözött vevőiket nélkülözni nem tudó morva zsidók is. A *morva* tótoknak (ez ma, is külön népi etnikum Morvaországban: „slováci”) leszivárgása

századokon keresztül és feltehetőleg leginkább a tatárjárás után, oly lassú volt, hogy a vázoltam átalakulás nem is vevődött észre, de még XVII. és XVIII. századi külföldi utazók előtt is ismert dolog volt. Ugyanilyen, csak korábbi egybeolvadás szlávokkal, délről jött dalmátokkal, szlovénekkal és horvátokkal jött létre a Dráva és Száva között, kik ilyenformán szintén magyar vérűek. Ott zsidóhitű pótlék nem igen volt egészen a XIX. századig. Ami zsidó töredék mégis volt ott, az *úz* maradék lehet és ezekről beszél néhány Ottani zsidó-féle helynév, és alább Kinnamosz.

A tótokkal Morvaországból délre jött zsidók, talán eredetileg Németországból költöztek oda és onnan hozták németségüket is Magyarországra, melyet aztán rejtélyes módon el tudtak fogadtatni a dunántúli, sőt alföldi zsidók második nyelvűl valószínűleg a gyakori érintkezés és a héber bibliának iskoláikban divatba jött tudákos németnyelvű »fejtegetése által. Ezt a rejtélyt azonban könnyebb úgy megoldani, hogy a magyarokat a helynevek tanúsága szerint, az egész országban, tehát a felföldön is nagyjából *bajorok* előzték meg. Mivel az *úz*-zsidók magyar nyelvűsége helyenként még csak kialakulóban volt, ahol ilyen északmagyarországi, elkülönült etnikumú és *bajor* nyelvű zsidókkal érintkeztek, ill. vegyültek, ott a német lett nyelvűkké. Felvidéki m. ős vallásra valló *német* nyomokkal alább is találkoznunk fogunk. A dunántúli zsidók németsége részben honfogl. előtti, részben honfogl. utáni osztrák-bajor lakosságtól is ered. Az észak- és keleteurópai zsidók németségének a kérdése sok találgatásra adott okot. Tájszavak és régi német fordulatok a közvetlen német eredetről tanúskodnak.

A magyarok az első századok letűnésével elfelejtették az úzokkal történt elvegyülését. A krónikások közül Anonymus jár közel az igazsághoz, mikor a honfoglaló testvéreket, az úzokat: *kunoknak*. mondja; csak azt nem tudja, hogy ezek hol és milyen körülmények között csatlakoztak a magyarsághoz, és e célra külön mesét kohol. Egyébként a magyarság, a Bendegúz-mondát kivéve, hamar elfelejtette a vendégúzok nagyszerű szolgálatait, sőt nevét is: hiszen ezek már félig magyarokként kerültek ide. Hogyne felejtette volna el hát a nép azt a .másodrangú érdekességet, hogy az úzok között zsidó-, hitűek is voltak! A királyok és környezetük, kik között bizonytalán akadtak *ilyen* leszármazottak is, mint láttuk, valamivel tovább tartották ezt a részletet emlékezetükben.

De a honfoglalás századában, sőt talán még ezután is jóidégig, a magyarok csak annak nem mondták el ezt az európai szempontból furcsának látszó részletet, aki nem akarta hallani. Semmi elhallgatni valót rajta, mint keleti nép, nem találtak, sőt mikor vad pogányságukat szemükre vetették akár külföldiek, akár bátrabb autochtonok, akkor és egyébként is eldicsédtek avval, hogy akaid köztük egyistenhívő: zsidó is.

Lobbesi Heriger (f 1007) azt írja a magyarokról a Gesta Ep. Leodiensiumban (MG.SS:VII.171; idézi Pauler: a M. Tört. Szt. Istvánig 165) „*jactant se a judeis originem duxisse*”. Ez a büszke emlegetése

zsidó eredetüknek persze nem vonatkozik az egész magyarságra, hanem honfoglaló néptársaiknak az úzoknak egy kisebbségére. De a kortárs, ki a megbízhatóbb források közé tartozik, nem írja le ezt a sort, ha maga nem hallotta volna személyesen magyar emberektől.

Ez a németalföldi író jól ismeri a római történelmet, tud a Claudius császár idején Rómában mutatkozó éhínségről, és ez alkalommal a római zsidók között kitért nyugtalanságokról. Ezt a két történeti ismeretét: Claudius és a magyarok zsidó vonatkozásait össze hozza egy, ebben a korban a magyarokról elterjedt véleménnyel, melyet a *hun* és *hungari* szók hasonló hangzása és magyarországi szerepük támasztott! alá, hogy t. i. a kettő egy és ugyanaz a nép. jÉgy másik németországi (és németalföldi) szókombináció összekevert más három fogalmat: *Ungar* (magyar), *Unger* (magyar varázsló) és n. Hunger (éhség). Ebből a fogalomhalmozaslól támadt az egykori közmondás „*Der Hunger ist ein Unger*”, Hunger ist der beste Koch. „Az éhség varázsló-művész, csodákat művel, mert mindennek jobb ízt ad.” Most középkori tudakossággal össze kellett hozni az éhező római zsidókat (hungern) a magukat zsidóknak valló magyarokkal. Pauler is úgy látja (id. h), hogy Heriger tudósítása a „Hunger szóval függ talán összfel” Claudius az éhség idején nem csak a zsidókat telepítette messze földre, hanem minden gyengébbet is: „claudi fecit in quodam abdito terrae”, ahol a hunok nagy néppé szaporodtak. Hozzáteszi: „*Ungeros denique notum est huic famae as, sentari velle*”: „Tudvalevő, hogy a magyarok nem igen tiltakoznak e hír ellen qui et jactant se a judeis originem duxisse”, mert különben miért dicsekednének zsidó eredetükkel. A magyarok nem *dicsekedtek* evvel, hanem mint mondtam naivul híresztelték azt a tényt, hogy zsidóhitű úzok is jöttek velük keletről.

A következő 12-ik századból is van egy idevágó érdekes hírünk. Kinnamos bizánci író a magyarokról szólóban megjegyzi, hogy a magyarok között zsidóhitű *kalizok* is harcoltak a *seregek élén*. Ezekről a kalizokról] újabban Kosteányi értekezett (Domanovszki Emi. (355-68: A kalizok vallása), és. most folyik a Magyar Nyelvben (34:86) Gyóni Mátyásnak egy tanulmánya: „*Kalizok, kazárok, kaborok, magyarok*” címen, melynek végső következtetéseit még nem ismerem, ő Kinnamos első értesítését a kalizokról így csoportosítja: 1. a magyaroknál élnek; 2. másvallásuk, mint a magyarok; 3. közelebbről is meghatározza a vallásukat: mózesi, mégpedig nem minden tekintetben keveretlenül tiszta mózesi törvények szerint élnek, még az ő idejében is. (Kinnamos 1180 után írta művét.) Kinnamos egy másik helyen is szól, bizonyos, a Szerémségben lakó kalizok-ról. A róluk ott hírül adottak Gyóni csoportosításában így hangzanak: 1. ezek olyan, a Szerémségben élő magyarok; kiket a magyaroknál kalizok-nak szokás nevezni; 2. másvallásuk, mint a magyarok, 3. közelebbről jellemzi vallásukat: „perzsákkal”, vagyis a szeldsuk törökkel vallanak azonos vallási nézeteket; 4. a Szerémséget visszahódító Manuel sokat áttelepít belőlük a Száva déli partjára, egy új erdőterületre.

Hogy Gyóninak igen érdekesen indult tanulmánya miben fog megállapodni, nem tudom. Nem szeretnék elébe vágni, de egy pár futólagos megjegyzést a már fent említettek alapján, mégis megkockáztatok.

Kinnamos a második pontban ki akarja egészíteni első értesülését, hogy t. i. a kalizok zsidóhitúsége nem keveretlenül tiszta. De itt tovább megy saját elgondolásánál és már inkább mohamedán hitűeknek mondja őket. A ímagyarok közt élő kalizok vallása nem lehetett valami *keveretlen* mózesi hit, mert eleitől fogva sok pogányság tapadt reá és lehet, hogy mindjárt elején némely izlám elem is férközött belé. De nem lehetett mind a kettő, zsidó is meg izlám is; egyszerre. Legvalószínűbb, hogy Kinnamos vagy tudósítója mind a két felekezetet csak igen felületesen ismerte, és tialán ebben van a kétértelműség oka.

Megpróbálom a *kalizokat* az itt szóban forgó *uzok*-kal azonosítani. Fent a *Kálozd-féle* helynevekről szólva azt állítottam, hogy „magyar” *kál* törzsűek telepedtek bennük békés egyetértésben török *úzokká*; és ugyanígy *Bodogláriban*: *βwd*-törzsűek *uz* törzsű *ugokkai*. A *Bögöz* (*Bog, uz) és a *Pa-kozd-féle* hasonló összetétel azonban csak *törzs* „uz” voltát magyarázza az utótag által. A két, igen elterjedtnek bizonyuló *Kál* és *Bud* nemzetséget nyilván époly joggal minősíthetem *uzoknak* és nem magyaroknak.. Néhány helynévi nyomból valóban azt lehet hinni, hogy a kálók is *uzok* voltak, hogy tehát a *Kálóz* és *Bogyoszló* összetételek utótagjai is ugyanolyan magyarázatát adják az előtagnak, mint a *Bögöz*-léleekben, vagyis, *uz-népű* törzsből valók. Ez pedig olyan töredéke lenne a „kabarok”-nak, kiknek a többi nemzetségnél is vakmerőbb, kalandosabb, jártasabb híruk lehetett, mely a miagyar *kalóz* és esetleg a kalauz szavak értelméből maradt ránk. E szavak régiebb s ma tágasabb jelentését Gombocz ezekben összegezi (M. Ny. 7:36): *dúló, fosztogató, tolvaj, rabló, kóborló* : „*Kalózkodni, kalézolni*” kóborolni csavarogni . Eredetüket ő az *oszmán, kilavuz, kulavuz, csagatáj kolauz, ’útmutató, vezető’,* szavakban látja, úgy, hogy a ’csavargó, rabló’ alkalmasint a *magyarban fejlődött ki*”. Akár véletlen ez a találkozás, akár nem, mindenesetre a *kalizoknak* ez a *vakmerő karaktere* jól adádnék Kinnamosnak róluk adott tudósításából, hogy t. i. a magyar ’seregeknek még a XII. században is az élén harcolnak, mint az *összes kabarok, a honfoglalók között*. A „*kaliz*” formához a helynévi és közbeszédbeli „*kálóz*” ill. *kalóz* helyett még a magyar népnyelvi változatban is mutathatnánk fel analógiát: „*kálózol*” ée „*kalézol*”.

Ez utóbbi „*kalézol*”, keverékformának is tekinthető „*kalóz*” magashangú dubletjéből „*keléz*”. Egy ma már eltűnt somogy-megyei helység még 1586-ban őrizte is ennek az emlékét (Keliz: Cs. Lengyeltóti és Karád vidékén). Ugyancsak Somogyban ma is megvan e „kalauzok” nyoma „*Keleviz*”-en (Cs. ' 1273 Keleuez, 1397 Keleuiz, 1417 Keleuiz).

A régi nyelv kihangzásai a szó végéről vagy eltűntek (*kalu-oz Kálózd; *kele-uz, *kele-iz, *keléz, keliz*, vagy vésülve kerültek a nyelv-

be, de a könnyebb kiejtés miatt lehetőleg oldottan (miről másutt), tehát kb. így: *kele-öz, *keleiz; *.kelevéz*, *keleviz*. Tudjuk, hogy ennek a helynévnek szakasztott mása egy régi fegyvernek a neve a köznyelvben. Ny. SZ.: Spiesstange, langer Stecken PPB, Lanze . Czegl. M M 137: „Kelevézt hozok, lássuk ha hegyes”. Gyöngy. K. J. 130 „Veszedelmes a kelevéz, ha *náci* az öklelő, az *ellenvető* réz.” Pázmány korából, mint *tudatos szójáték* „*Kalauz*” és „*kelevéz*” együtt fordul elő: Ny. Sz. „Pázmány az ő nem *kalauz*, hanem inkább *kelevéz* írásának első részében orczit vele”.

Λ inai *népnyelv* már nem fegyvert lát benne, hanem csak *rudat*. De a régi értelem kísért még a népies *kelevészik* igében: ‚csicseregve *lehej* a levegőben (a pacsirta)!. Nem az úzok hadi *fegyvere*, hanem *fortélyos harcmodoruk* jut kifejezésre a népies „*kelevészt*” szóban. Aí T Sz: „*kerülőleg, oldalasolag, oldalvást, haránték-osan*”. Ez adatokból, Konstantinos: és Kinnamos értesítéseivel együtt, arra lehet következtetni, hogy az úzok az élen harcoltak, igen, de inkább a távol-harcot vezették be, azután közülök a *kalúzok kelevézeik*-ket *kerülőleg* hirtelen oldalt fordultak; és az ellenség *új élharcos* úzokkal vagy magyarokkal találták magukat szemközt. A M.T.SZ. *kelevéz 4.* és Gombocz (Pótlékok a M.T.Sz-hoz) *kalisztál* meg *kalisztás* adatai más magyarázatot *is* megengednek, de mindig a szóbanforgó „*kaliz*”-ok harcmodorával kapcsolatban.

Hogy ily/értelemben vett *kál-úzok* a Szerémségben is telepedtek volna, abból adódna, hogy az úzok, mint a magyarok, tehát esetleg a „*kál-úzok*” is, mint mondtam, törzsi kötelékeiktől bomlottan, minden rendszer nélkül telepedtek. És ilyen szempontból teljes véletlen lenne az, hogy a Kinnamostól ismert kalizok közt *aránylag* több volt a zsidó-hitű; a többi úzok közt mint láttuk csak egy néptöredéket képviseltek.

A Szerémségben a *helynevek* tanúsága szerint szintén vegyesen telepedtek *magyar* és *úz* törzsek. Ha e megye úzai között *kálózd-féléket* nem találunk is, de *zsidózó-úzokra* valló helyet magam is ki tudok mutatni e vidéken (1. al.) *Sid* és *Silo*, mely utóbbi már szlávosejtése a kettőzött, l-nek: *Sillo, ez viszont „*Sidló*”: zsidózó szertartású atyafiságok telepe lehetett; és Verőcze megyében: *Zsidárfalva*. Az *elő/harcolásról* annyit, hogy sem az *úzok*, sem a *kalóz: kalizok* nem a később jött vendég jellegnél fogva harcoltak elől, hanem kalandokban, harcokban és a kémlelésben jártas, agyafűrt és garázda, izgága természetüknél fogva. Az egyistenhívő vallás e tulajdonságokat semmiben sem enyhítette, mint az arabokban, a szeldzsukokban és később az czmanlikban sem. Az *úz zsidózók* vallásának milyenségére nézve mindenesetre máris el lehet fogadni Gyóni tanulmányának eddig megjelent részéből azt a tanulást, hogy „a karaizmust iszlám áramlatok is befolyásolták fejlődésében” és „a karaizmus mindjárt kezdetben rengeteg szektára szakadt, s a déloroszországi török népeknél,, melyek, mint pl. a *kazárok*, mindhárom világvallás missziójának területén éltek, igen gyorsan elterjedtek. Sőt ezekből az is kitetszik, hogy az *úzok* egyes töredékei nem okvetlenül a kazárok révén ismerték meg a zsidó vallást, hanem közvetlenül.

Mindenesetre feltűnő, hogy a magyarok kereszténysége a XII.-ik századig nem érintette a velük egy közösségben élő „kalizok” zsidóságát. Ez összevág avval, amit a zsidók bántatlanságáról fent már érintettem, de ellenkezik a szerémi kálizoknak Kinnamos szerinti izláni hitével, mert ezt a hitet kevésbé szívesen látták az Árpádok.

A helynevek az eddigi általános természetű tanulmányokon kívül némely részletre is adnak felvilágosítást. Előbb azonban a felsorolt zsidó helynevek kezelésére kell útmutatást adnom. A *Szakállos-féle* helyneveket a szónak később is rejtettebb értelménél fogva általában hitelesebbnek kell felfogni, mint a Zsidó-féléket. A *szakoly*, sőt *szokolj^iélék* változatoknak minősíthetők, esetleg idegenből eredő népetimológiáknak, nem pedig szlávoknak. Még a kraesómegyei *Szokolár* is valószínűleg idevágó eredetű, és nem „bolgár-szláv elnevezés, mely a sokol, sólyom szóból ár képzővel jött; volna létre; mint Karácsonyi állítja. (M. Ny. 17:212 1. f.); mert a *Szokollár-nak* feltételezhető formában lehet *uz* többesszámi megjelölése a saját népükbeli „Szakállasoknak”, akár *a magyar „szakál”-ból*, akár ennek úgyis *török* eredetű formájából (kun: *sachal*, oszm: *sakál*, csuvasi *sukal*.)

„*Sas*” névre valló magyar helynév van ugyan, de aránylag kevés; Ebből sehogy sem következik, hogy a sok *sokol-féle* név mind szláv „*sast*” jelentene. Különben is a megfelelő régiségbeli alakok legtöbbször „*a*”-val: „*szakál*”-*ra*, vall, nem *szokol-ra*, Ép oly kevésé vagyok hajlandó a pesti *Kartól* község nevében török „*sas*”-*ra* ismerni, östelepedős helyneveink nem személyektől, és legkevésbé *török* nevéktől kapták neveiket, hanem ősvallási eredetűek. A később jött kunok, bessenyok, szlávok elfogadták, vagy tovább alakították, néha át is; fordították nyelvükre a magyar östelepedés neveit, újakat ritkán adtak. A *Kartól* név is lehet *ősvallási* természetű elnevezés. A „*Kar*” összetétel „*kő-ar*”-ból egyike volt a leggyakrabban használt ősvallási szóösszeállításoknak. Jelentését fentebb *Steinamangerben* ismertük meg: „Istenkő a körülkerített áldozati mezőn: „Istenmezeje” (Heves m.). A már említettekén kívül ez tükröződik ezekben az öszszevont és kicsinyítő képzővel ellátott összetételekben: „*Kórod*”- (*Kő-orod), és *Karád*: (*Kő-arad) (v. ö. még *Köre*, *Körös* stb.). Minden helyiségnek megvolt a maga „*kő-ora*”, „*tanor*”-a (Isten-or, ten-or) a falu végén. A Szombathely város falain kívül esett áldozóhelynek az elnevezését „*kő-ar*”) találtam az e helyen még ma is fennálló *Nagy és Kis Kar* utcákban. Ha a falu vég „*kő-ar-tal*” volt, tehát ha ott nem áldoztak; ha tehát a falunak a többivel együtt keletről, jött népe kivételesen nem sámán-vallású, hanem más hitű volt, ott a környezet könnyen teremthetett ilyen nevet: „*Kartal*”. A *talán*, képzőt régente *tal-nak* mondták, mint e szóban: *fiatal*.* A *Kartal* névnek a törökből származása mellett leginkább Gombocz kardoskodott.

* *Tönrel* esete (*tő-or-tal?* Törtel) független *Kartoltól*. Itt Gombocz csakugyan talált (M. Ny. 11:251) hasonló *kun* személynevet (Turtel Pozs. kr.) és egy megfelelő nem östelepedési *kun* adatot is; 1475 *Terthelzallasa*.

(M. Ny. 10:247). A szó úgymond „a tatárjárás után feltűnő magyar nemzetség neve”. A nemzetségek neve gyakran helynévi eredetű. Gombocz sem tudja „a törökségből személynévi használatát kimutatni” és csak azt tudja, hogy „hagyomány szerint az 5-8. oghuz törzs totemje *hattal* volt”. Így Kartalt még ha nem zsidóhitű uzok lakták volna is, mégis még Gombocz szerint is lehetett (nem zsidóhitű) *uz* nemzetség telepe, és ez esetben a név is ezé lenne

Reátérvén most tételeznek a „*zsidó*”-féle helynevek útján való *további* bizonyítására, úgy a nagyobbára Csánkiból vett történeki adatok, mint az újabb korból való hely vagy dülőnevek, *feltűnően nagy számmal*, olyan elemeket mutatnak az összetételekben, melyek pogány ősvallási nevekben is gyakoriak. Értem ezeken: a *hegy, völgy, halom, domb, homok, kut, patak, fő, szél* szavakat. Az általuk megjelölt helyek is természetesen a *szabad égre* valló topográfiai fogalmak. Mi közülük lehetne ezeknek a fogalmaknak, ilyen aránytalanul nagy számban, a *zsidó* névvel, a középkoron keresztül még az utóbbi századokig is kapcsolatos képzeleteinkhez. Könnyen ébred a gyanú, hogy az úzoknak itt zsidóhitűekként feltüntetett töredékei, még pogány korukból, elengedhetetlenek tudván az istentiszteletnek a természet ölen, szabad ég alatt gyakorlását, a természetimádásnak evvel a formájával szakítani nem tudtak. Ez különben is összeegyeztethető volt a karaita felfogással; mely a magyarországi úzok zsidóhitének alapja lehetett. Ehhez hozzátehető, hogy a *kazár* zsidóságot is sokan karaitának gondolják (v. ö. S. Reinach: *Cultes, mythes et religions* 111:467). Az egyistenimádásnak ez a szabadban; való gyakorlása a pogányok szemében nem tetszhetett ugyan többé „*or-os*” gyakorlatnak, vagyis áldozó és varázsló *sámánizmusnak*, de ahogy később a kereszténység első idejében megesett, hogy még ez új szertartásra is a helynevekben a pogány *or* vagy *ed* (szent) szót ruházták; úgy nem fogunk meglepődni azon, sőt tételünk egyik legfontosabb érvének fogjuk tekinthetni, hogy (ha igen elvéve is) a „*zsidó*”-féle helynevek végén is ilyen *or* vagy «r-féle elemre bukkanunk. Ez az átvitel más alkalmasabb szó híján, a vallási analógia miatt természetesnek is mondható. Éppen „*hegy*” nevére illik Lipszky adata (1808): „*Sidor* aliis *Szidor* hung. *Sydor* vei *Sidor* s.Mons. Lyptoviensis II E 32.” Az sehogysem elidegenítő, hogy a hegy az északi Kárpátokban van *Rózsahegy* és *Oszada* között. A szomszédos hegy nevének is *jellegetesen magyar Ősvallásra valló alakja van „Siprun”*; és emlékeztet *Sopronnak* a régiségből ismert nevére *Cyperon* (tehát bajorul „áldozóhely”). Ez utóbbi név a többi számos magyarországi *Sopron-féle* nevek mellett, már eléggé szavatul „*Sidor*”-nak magyar volta mellett; de a Kárpátok alján szlávok-lakta vidékeken is bőven akadunk magyar ősvallási eredetű helynevekre.

Ezek az adatok nem lehetnek majd meglepők, ha meggondoljuk, hogy még a régi Szörényi bánóságban, tehát a *romániai Havasalföldön* Lükő Gábor jelentékeny számú magyar helynévi nyomokra akadt, melyek közül mellékelt Gyula térképembe is 'felvehettem ezeket: *Giula*, és *Giulesti*. Hasonlóan *ar* végűek még *Zsádár* (Fejér m., a mély Uiangröl alább), *Zsádárfalva* (Verőce m.). A „*zsidó*” szó szláv forma.

Nyugateurópai megfelelői: *j*-kezdetűek, mint a héber szó maga; a nép keleti neve *csifut*. A magyarok valószínűleg keletről, leginkább az oroszoktól hozták magukkal a „*zsid*” alakot, és csak később válhatott belőle *zsidó*, de nem az északi szláv *zsidov-a*, melléknévből sem pedig a délszláv *zsidov*-ból, hanem valószínűleg olyan magyarképzés, mint a fenti *or-ó*, *osz-ó*; és jelölhette ilyenformán a szertartásnak minden egyéb rítustól különböző minőségét. *Orló*, *Oszló* képzésű, tehát „*sidló*” alakok a helynevekben ritkák: Szerem m. *Siló**, *Silló, * *Sidló*) és Bács B. m. *Sülöd* (*Sidlöd), de előfordulnak mint családnevek. A jegyzékben szereplő „*sid*”-*félék* a legautentikusabb régiségek, és nem vezethetők vissza a *séd*: pátiak jelentésű szóra, mert ez a magyar *helynevekben* aránylag ritka. Azonkívül a felsoroltak közt egyéb fontos (vallási) ismérvekre és inkább *mély hangúságra* valló jelekre akadunk. Ugyancsak nagy régiségre, sőt véleményem szerint biztos östelepedésű jellegre vallanak a *Zsadány*- és *Zsedány*-*félék*. Ez a természetes hangfejlődés követhető még világosan a történeti nevek régi írásaiban vagy dubletekben is. Ilyenek: *Zsidanypatak* (Csík m.), *Zsadány* (Zsedény, Zsodány, Zsidány: Sopron m. j, *Zsidény* (Zala m.).

A m. ősvallási helynevek között kb. ezer német fordításra akadunk. Hogy német fordítású *Zsidó* és *Szakálas-félék* nincsenek, annak tulajdonítható, hogy e helynevek általában aránylag kevés számúak. Némely *Jud*, *Juta*, sőt *Gyód*-*félékben* valószínűleg mégis ilyen fordítás lappang, és bár a *Bárt*, *Bárd-félék* a legérdekesebb összetételű magyar ősvallási eredetű helynevek, még sem tudható, nincs e közöttük egy-két német ‚szakál’ fordítás is. A jegyzékbe azért nem voltak felvehetők, mert *Jutára* más magyarázat is van; a *Gyód-félék* pedig szintén összeesnek egy másik igen fontos magyar ősvallási csoportnévvel. *Csifud* ill. *Csufud*: tehát törökös, keleties fordítás egy van: A. Fehér m.-ben. Ezt azért vehettem fel, mert bár nem gondolom, hogy keletről került volna közvetlenül, mégis fordításként is, a tárgyaltam ősi jellegű telepek egyikére vall.

A jegyzékben a kérdőjellel szereplő, tehát egy s más okból kétes régiségű adatokat a térképen mellőztem, azért mert azon, a telepedés arányának áttekinthetősége a fontosabb szempont.

A végzeteket illetően szerintem „*Szakálaszó*” nem a közkeletű *aszó*, *aszú* (száraz patak) jelentését rejti, hanem mint a fenti *Szobászó*-ban, és sok más helynévben: „*osz*”-*va*, megy vissza, tehát a *zsidó*ző töredék *népnevét* rejti magyarázatul. Ugyanígy magyarázható a szolnok-dobokai: *Sidca*, *Sid-osza. A *Zsadány-félék* végzetében helyragot látok, mely igen nagy szereppel bír mindenfajta ősvallási helyneveinkben, némely helyen régi birtokjel is lehet (mint Zsedenkutban), miről másutt fogok bővebben szólni. A *Zsadány-félékben*, mint minden hasonló er. hn.-ben (1. Hetény) a szóvégi, helyrag a főnév képzők analógiájára jésült. Egyéb hangtani következtetéseket sehol sem vonok, régi bizonyítékok hiánya miatt, mely hiány késői írásbeliségünk következménye, minden magyar helynévi kutatás kárára.

A búcsúi regösmisztérium egyik részlete így hangzik;

Ehen, mongyák, boldog Bethlehemben,
A zsidai várban, a jó házban
Kisded gyermek, mi urunk Jézus!-
Mongyunk új örömet!

A regös-énekeket elhagyott dunántúli rokonaikhoz visszalátogató erdélyi sámánok költötték. Ők a magyarság által lelkesen fogadott kereszténység térítőivel szemben sokáig bizonyos mértékű ellenpropagandát fejtettek ki. Magyar Mitológiámban ki fogom mutatni, hogy ezek a sámánok a keresztény térítők elméleti tanításaiban feltűnő jártasságra tettek szert, és a saját pogányságukat szerették volna olybá tekinteni, mint amely felér a keresztény tanításokkal, sőt azoknál különb. A regös-dalok Szent, Istvánt azért aposztrofálják szívesen, mert enyhíteni kívánták volna a velük szemben alkalmazott kérlelhetetlen szigorúságot, vagy legalább is alkuba bocsájtkozni az i;j törvénnyel; ahogy alku tárgyai voltak néha a kirótt áldozatok saját szellemeikkel. Az új kereszténység kezdetben úgyis kénytelen volt jelentékeny engedményeket tenni a régi hit javára^ Legalább is annyit reméltek elérni a pogány hit szószólói, hogy a sámánok tovább is tengethessék „levéldegélő” életüket. Innen a kereszténységnek tett sok engedmény a regös énekekben. A magyar családokban idegenből került asszonyokhoz intézett fenti sorok azonban burkolt ellenségeskedést, is tartalmaznak a következő versszak kitörő öröméhez képest, melyben a magyar asszony készségét emlegetik, mikor ez az általuk kért pogány áldozatok megejtéséhez fog;

Nem imígy-amúgy aggyá *magyar asszony*
Kisded gyermek áldomását.
Levágatja magyar asszony vágó ökrét stb.

„Boldog Bethlehem” mellé a „*zsidai várnak*” és „jó ház”-nak feltűnő részlete, ha nem csalódom, úgy került az énekbe, hogy a hittérítők, a félig pogány, félig zsidó úz töredékek térítése közben, ügyesen ; és valószínűleg sokszor eredménnyel is, hivatkoztak a kereszténységnek zsidó kapcsolataira: a *Kisded Gyermeknek a zsidai várból, a jó házhói való* indulására. Ezt a tanítást alkalmazták a regösök saját kelletésük közben az előlük, mint ördögök elől futó újhitűeknél, burkolan és a megtevésztés reményében, legtöbbször valóban sikerrel is.

A Szakáll és Zsidó-Zsadány-féle helynevek.

Abauj-Torna m.

- Kis- és Nagyszakáll (v. Szakály Zsálány (Lip. praed. inter Perenye
N. Ida és Enyide között.) et Petri)
†Szakalya, Szakala (Kis Lapispa- Zsedenkut p. (Hnt. Jabloncához)
tak és Harasztival együtt,

Alsó Fehér m.

Csufud (Li Csufud is) Balázsfalva

Bács-Bodrog m.

- Zsalfőszakáll Lip. (Diversorium VIII †Sik (Cs. II:143, Bulkeszi hat.
5:33) Petrovác felé
†Zsida p. (Cs. Zsida Jankovác m.)
†Zsidányfalva (Cs. Rétesz. Szl.
Mártonnal együtt)
?Zsidó-Duna I. h. Plávna

Baranya m.

- Szakáll Pécs ény.
†Sik (Cs. Zydk, 1426; Sythk 1446;
m. dk. zugában)
†Sith p. (Cs. 1473; Sythk 1453;
Sythk a m. dk. zugában)
†Sillőd (Cs. 1294 Sillewd 1364 Sil-
lewd, Sillős)
Zsidó-fa p. Maiss köz, HNT.
?Zsidó p. Bereмед köz, NJH, Tkb.
Dvo.
Zsido N. Harsány határreze, Nyr.
8:478
Zsidóvölgy erdőrezs Pécs Nyr.
4:334

Bars m.

Felső-Zsadány Hat. Tórk, Zsálány

Bereg m.

- Sil (Cs. ma pusztá Darócz határá-
ban)
Zsdimir p. (Bánóka, Szolyva; a-
már; mér képzőhöz esetleg
Gombocz Z. MNy. 9:143; I. Te-
mes m. Zsidimir)
?Zsdenyova (Verecke)

Bihar m.

- Szakáll (Cs. Ma Felső. és Egyhá- Zsálány (Cs. N. Szalonta ény.)
zas Sz.)
?Nádaszsidoőőő szántó Tárkány
Sz. (N. Váradtól nyd.) Nyr 43:164

Szakállaszó Lip. (vide Sastelek)

Borsod m.

- Szakáll †Zsidószőlő szőlő Noszvaj Nyr
?Szakállaszó-tanya (C. h. Nagy Mi- 9:288
hály Tkb. NH.

Csik m.

Zsidánypatak Dvo.=Zsedány.
patak és
Zsedánytelek, Tölgyes
Zsedán 1. h. Gyergyóbékés Tkb.
NIH. (HNT, Zsedánytelek)

Esztergom m.

†Zsidó (Cs. III:518)

Fejér m.

?Zsidókalap Dvo. (N. Perkáta)
Zsidóvölgy Csáktornya Nyr 41:340
†Zsádár (Cs. 1289 Sádár, Fejérvár-
tól nyra eső határvid.)
†Zsidnok (Cs. 1416 Sldnuk, Syd-
nok, Fejér m, hív. ember nevé-
ben) .nok: helyrag

Gömör m.

†Zsyd Rimaszombat dny.
Zsidóvölgy (erdő Putnok Nyr
27:480)
?Zsidó h. Líp. praed.
Zsaiány (Gyöngyös d.)

Hont m.

Szakállas p. Felső Fehérkút Tkb.
NIH.

Szokolya (Cs. 1453 Zakolya Nóg-
rádtól dny.)

Jász-Nagykun-Szolnok m.

Pusztá-Szakállas 1. h. Török Szt. Zsidóhalom 1. h. Nagyrév Tkb.
Miklós, Tkb. NIH. NIH.

Szakállas eleje 1. h. Körül Tkb.
NIH.

Kolozs m.

†Szokol (Cs.: Szokol, Szokoly, Szok-
olya; Kajántó Fejérd és Macs-
kással volt határos)

Komárom m.

Bálvány-Szakállas Komárom ény. Zsidóhegy erdővágás; Tatai urada-
Apáca-Szakállas (N. Megyer köz) lom Nyr 16:288
Egyházas-Szakállas (Ma: Lak és
Turi Sz.; Guta dny.)

Krassó m.

Szokolár Cs. Zakalár 1363, Zoko- Zsidovin Fé.
lár 1428 Zsidóvár
Zakuj val Líp. ?Sítte (Cs. Sythe 1421, 1427)
†Zsidómirpataka (Lugos és Zsidó-
vár között; a .már, .mér képző-
höz 1. Gombocz MNy 9:143)

- Liptó m.*
 ?Szokolcs h. (Sokoice s) Lip. Sidor (allis Szidor k, Lip. mons II:E32 ,
Máramaros m.
 ?Zsidó (1402. Cs, I:455)
Maros-Torda m.
 Szakál (mons, palus, Zakul 1228;
 Zaazzakal 1319. Ma Erdőzakal;
 Szászrégen é,
Nagy-Küküllő m.
 Zsidve (1319 Sythve, Küküllővár-
 hoz)
 Zsidg Lip. vide Szász-Vesződ IX
 Z 64
Nógrád m.
 Szakál (Szécsény é.)
Nyitra m.
 Szokolóc h. Lip. (Sokolovec s.) Zsadovecz p. HNT. Kosztolna
Pest m.
 †Szakalos (Cs. 1392, Zakolos) Zsidóomb (Kecskemét)
 Kartal ?Zsodoma Nyr, 42:99 Kisújszállási
 ucca
 Zsidó (Váctól dre.)
Pozsony m.
 ?Szokoló p. Burszentmiklós Tkb.
 NIH,
Sáros m.
 Szokoló (Cs. Szakalya, Szokolya) †Zsidópatak (Cs. 1435 Sydopatak
 alio nom. Magyarfalu Somos és
 Lemes vid.)
 Zseték (Cs. 1427 Zethk, 1450 Sethk
 1454 Zethk: *Zsid k
 ?Zsdár
Somogy m.
 Szokolás hegy Pamut Tkb. NIH. †Sitke (Cs. Sythke 1260, Sychke
 1594, Tapsennyal, Terebesdél v.
 szomsz.)
 †Zsitfa Sythwa 1449, 1536 Stywa-
 Marcali ny. d.)
Sopron m.
 Horváth-Zsidány (Cs. Zsadány,
 Zaedány, Zsodány 1255, Terra
 Sidan, Slegersdorf
 Németszidány (Rockendorf)
Szabolcs m.
 Szakoly (Cs. 1314 Inezakala, 1329
 Zakul és Inazakala, N. Kálló d.)

Szatmár m.

- Szakállasfalva (Cs. I:563 Zakalossalva, 1405 Nagybánya és N. Somkut közt)
- †Szakállós-Bikó (Cs. 1424 Magerbikó, Olaszbykó, Nagbyko; 1463-ban: Zakaloszika. Ma csak Papbikó van e vidéken, Erdőszáda m. ény.)

Szeben m.

Sidu val, Láp.

Szerém m.

Sid h. Láp.

†Silo p. (1456 Pred. Sylo, Zovallal egy. Krusevo d., Ruma ék.)

Zsidina patak (Hat. Térkép. A Szávába)

Szilágy m.

?Zsidórét (NIH. PM, 3:718)

Zsádán-Horvát (ma Kraszna-Horvát-Kraszna m. dk.)

Szoln. Dob. m.

Zsédén kaszáló Désakna 1864, Sz. D. III:247

Zsedény határhegy. Désakna, SzD. 3:247

Zsédén hh. SzD.:367

N. Zsédia 1864, SzD. V:368

Zsédénpatak hh. 1766, SzD. V:367

Zsédén oldala hh. 1679, Ördöngös-fűzes SzD. V:367

Zsidó.vár NIH. hely. 1467. Málom SzD. V:120

Zsidóhegy NIH. szőlő 1695 Szék SzD. 6:423

Zsidóvárhely házhely 1695—Szék. SzD. 6:423

Sicza val. vide Vicze h. Láp. VI R 61 (*Sid-osz-a.)

Temes m.

SzakoJafalva (Cs. Dobozhoz Iart. 1497)

Szakálház (Temesvár ny. „háza, ház“ nem jelez mindig tulajdonost: hanem: „kereszténység előtti szentélyt“ is

Zsádány (Temesvár és Vinga köz.)

†Zsidóvár (Lugos és Zsidóvár közt. A -már, -mér képzőhöz Gombocz MNy IX:143 L: Bereg m.: Zsidóvár p.)

Tolna m.

- Szakály (Cs. 1357 Zakal; Tamásitól ¶Zsidó (Cs. Sedfew 1420; Sdyfew dk.) = Szokoly Lip; Hat. Tér. 1422; Sydfe 1438; Cytfew 1443; kép N, Szokoly F. Iregh Kurd vid.)
 †Zsádány (Cs. 1344. Sada, a megye dk. hat. vid.)

Torda Aranyos m.

- Szakál (Cs. Zakaltelke, 1365. ma Mezőszakál)
 †Szakálasvölgy (Cs. Zakálasvelg 1342—1407 Egerbegy, Szentkirályal együtt)
 †Szakol Aranyosvidéki helynevek. kel együtt
 Szakálostelki Mezőszakál m.

Torontál m.

- Szakolovacz Lip. (VIII gg 45)
 Szakula Lip. (VIII ee 59)

Udvarhely m.

Zsidó-Száda Homoród-Karácsonyfa. Nyr 25:528

Varasd m.

Zsidóvínyjak Lip. (IV Y 13)

Vas m.

- Szakalovezi Lip. v. Szákonyfalva Kis és N. Sítka (Sítka) Sárvárhoz) (IV S 14) Zsédény Cs. Sedyn 1238—1357; Seden 1373; Kysseden 1472. Lip. Zsidény
 Sidahegy (Lip. vel Zsidahegy, pagus)
 Zsidóhegy (Lip. Promont)
 Zsidófölde (Cs. Vasvárhoz)
 Zsidó

Verőce m.

†Zsidárfalva (Cs. 1474 Zydarfalva. Levanska városhoz)

Veszprém m.

- Szakálhegy hegy Nyr 2:186 Sza- ¶Zsidó-tó Tés Nyr 41:438
 badi felé ¶Zsidómalom p. Hnt.

Zala m.

Zsidó.domb lakott hely Rédics Tkb. NIH.
 A. F. Zsid (Cs. Syd 1256) Keszthely ék.
 Zsitkócz Hnt.
 Zsitkovecz Dvo. Muraszerdahely

Zemplén m.

Arbonya-Szakálka h. Lip. ad Kolcs. Zsidó-domb, mező (KP) Kistornya
 Hosszumező
 NIH,
 Zsadány (S. Pat. Arbonya Zs.)
 Zsidóhomok p. határrezs. Sárosp.
 Nyr II:86; Dvo.

**MAGYAR ŐSVALLÁSI ERE-
 DETŰ HELYNEVEK
 TÉRKÉPEI.**

A SZAVALLÁS ZSADÁNY FELE
 HELYNEVEK
 TERVEZTE.

Dr. KALLOS SZIGMUND.

RAJZOLTA
 GARAI LASZLÓ.

Rövidítések :

Cs: Csánki M. O. Tört. Földrajza; Dvo: Dvorzsák: M. O. Helységekt. 1886; HNT: Helységnévtár 1898; Fé: Fényes M. O. geogr. Szótár 1851; Lip: Lipszky Repert. 1808; NySz: Nyelvtörténeti szótár; MTSz: Magyar Tájszótár; Nyr: M. Nyelvör; M. Ny: M. Nyelv; NIH: Nagy Imre Hagyaték Múz. kéziratár; l. h.: lakott hely; Tkb: Telekkönyvi bej.; Hat. Térk.; Hatshek megyei térképei; SzD: Szolnok Doboka m. tört.; p: puszta; h: hungarice; s: slavice; val: valachice.